

РОЗВІДКИ

Олександр Кривобок

●

ЛІБЕРАЛЬНІ ПАРТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У 1905 – 1907 РОКАХ

Плин бурхливих років ХХ століття згладив імена окремих осіб та великих колективів, які свого часу на політичній сцені видавались авторитетними і перспективними. От і зараз, хоча серед маси історичних видань і публікацій за останні 20 років, здавалось би, можна дізнатися про все що завгодно з минулого рідного краю, все ще трапляються сторінки минулого, не відомі широкому колу громадськості. Та й серед істориків мало знайдеться людей, більш-менш обізнаних з діяльністю місцевих організацій ліберальних політичних партій на Лівобережній Україні на початку ХХ століття. Донедавна небагато що було відомо і про існування українських ліберально-демократичних груп у краї. Лише зовсім недавно за цю тему взялися дослідники¹. А от російські колеги цих партійних об'єднань виявились обійденими увагою. Проте вони якраз були провідними гравцями на політичній арені Лівобережної України, і без висвітлення їхньої діяльності політична історія краю не може бути повноцінною. З'ясування особливостей розвитку загальноросійського ліберального руху на матеріалах Чернігівської губернії дасть змогу повніше висвітлити обставини боротьби політичних сил під час революції, їх вплив на її перебіг та наслідки, доповнить наше уявлення про загальну картину розвитку краю в той непростий час. Притягує увагу ця тема також з огляду на розвиток сучасної партійної системи в Україні, вивчення і реформування якого неможливі без історичної ретроспективи.

Відповідно метою нашої публікації є розгляд обставин виникнення, функціонування та розвитку на території Чернігівської губернії загальноросійських політичних партій ліберального спрямування та їх місця в політичній історії краю під час революції 1905-1907 років. Робота виконана в рамках дослідження регіональних особливостей діяльності політичних партій на півночі Лівобережної України на початку ХХ століття.

Дослідження історії перших політичних партій в Російській імперії розпочалося незабаром після затихання останніх революційних заворушень. Найпомітнішим у той час можна назвати видання проекту марксистських дослідників та публіцистів, близьких до меншовицького крила Російської соціал-демократичної робітничої партії, яке включало в 3-ому томі аналіз усіх політичних партій Росії². Розділи, присвячені партіям народної свободи, октябристів та суміжних об'єднань, написані досить повно, але на діяльність місцевих структур практично не звертали уваги. Небагато уваги приділяє діяльності місцевих осередків цих партій та їх попередників - земських союзів - і праця І. Білоконського³. Після революції 1917 року існування в Україні осередків кадетської та інших ліберальних партій, хоча і згадувалось окремими дослідниками як українського, так і російського політичного руху, та марно шукати в них детальної інформації. Змінюватися

ситуація почала тільки з 70-х років ХХ ст. з виходом у світ досліджень К.Шацилло, В.В.Шелохаєва⁴ та ін. Однак ці роботи були виконані у чіткому ідеологічному руслі і обіймали територію всієї імперії, що, природно, залишало поза увагою чернігівські землі. Водночас статистика, наведена в них, а також у статті А.Кореліна та ін.⁵, зберігає свою значимість до сьогодні, хоча й потребує уточнення місцевими матеріалами. Що ж до праць з місцевої історії Чернігівщини, то аж до початку 1990-х років нелегко знайти в них навіть просту згадку про існування в краї ліберальних організацій. Це стосується навіть таких поважних видань, як «Історія міст і сіл УРСР», «Історія обласної організації КП(б)У». Лише із здобуттям незалежності ця інформація з'являється в роботах Т.Демченко, В.Онищенко та ін.⁶, зокрема в контексті історії виборних кампаній до Державної думи. Та навіть у виданні, присвяченому історії Чернігівського краю⁷, висвітлюється лише хід виборів, обрання делегатів від кадетської партії та октябристів і зусилля влади вплинути на результати виборчої боротьби. Натомість поза увагою залишилися структура, соціальний склад місцевих партійних організацій, динаміка їх розвитку, місце у політичних процесах революційного часу, ставлення до влади та інших політичних сил, робота з населенням.

На всеукраїнському рівні праць з історії ліберально-демократичних політичних партій маємо більше. У 1992 році захищено дисертацію А.Білоус про кадетську партію в Україні⁸, згодом вийшла стаття О.Старинець⁹. Обидві вони вміщують важливу інформацію про заснування, соціальний склад, напрями роботи чернігівської групи партії кадетів, репресії проти неї. Однак обійдено увагою динаміку розвитку організації, взаємини з іншими політичними силами, владою, органами місцевого самоврядування. Розглядаються питання історії ліберально-демократичних російських партій в українських місцевостях і в «Політичній історії України» та «Нарисах з історії суспільних рухів...»¹⁰, проте знову ж таки без деталізації по окремих губерніях. Мабуть, найвизначнішими на сьогодні дослідженнями партійної історії України даного періоду є дослідження А.Павко¹¹. Тут розглядаються програма, напрями діяльності, загальна чисельність і соціальна база партій октябристів та кадетів, їх головні досягнення та національний фактор діяльності. Та знову ж таки Чернігівської губернії тут стосуються лише поодинокі факти. Подібні недоліки властиві і новішим працям Р.Ветрова і С.Донченко¹². Не можна не зауважити плідну роботу сучасних російських істориків. Однак монографії та дослідження мають, як правило, загальний характер і мало стосуються історії цих об'єднань на місцях. Тому зарубіжні роботи мають для з'ясування розвитку партійних організацій півночі Лівобережжя України переважно теоретичний і довідковий характер¹³. Таким чином, історія діяльності місцевих структур російських ліберально-демократичних партій у Чернігівській губернії ще чекає свого належного і всебічного висвітлення, особливо це стосується дрібних, про які поряд з партіями кадетів та октябристів майже не згадується у дослідженнях.

Джерельна база для роботи досить велика. Сюди перш за все входять документи правоохоронних і каральних органів, зокрема, архів губернського жандармського управління в ЦДІАКУ, меншою мірою - архів Київського охоронного відділення та Південно-Західного охоронного відділення. До найцінніших в інформаційному плані груп документів належать матеріали дізнань, звіти справників та помічників начальника управління у Стародубському і Ніжинському повітах, листування з Департаментом поліції та начальником Київського охоронного відділення. Інша важлива група джерел – повідомлення партійної преси, зокрема газет кадетського напрямку, що висвітлювали життя губернії і, зокрема, вибори до Думи. Цінні факти і спостереження містять публікації та спогади сучасників¹⁴ подій. Частина матеріалів біографічного характеру опублікована уже в наш час¹⁵. Важливу інформацію про зв'язок із центральними партійними органами, а також програму і позицію останніх по урегулюванню місцевого партійного життя вміщують публікації партійних документів як початку ХХ століття¹⁶, так і нещодавні¹⁷.

Офіційні можливості для діяльності партійні організації отримали з виданням знаменитого царського маніфесту 17 жовтня 1905 року, який проголосив громадянські права і свободи для громадян імперії. Втім, підготовка до створення партії прихильників конституційного парламентаризму розпочалась ще влітку на липневому з'їзді земських конституціоналістів та серпневому з'їзді «Союзу визволення» - провідних ліберальних організацій діячів земського самоврядування та інтелігенції. Ці з'їзди обрали комісії для підготовки майбутнього партійного з'їзду, цьому ж питанню присвятив увагу з'їзд діячів земського та міського самоврядування у Москві у вересні 1905 року. Установчий з'їзд партії, названої конституційно-демократичною (далі – кадети або КДП), відбувся у Москві 10-18 жовтня 1905 року. Від самого початку діяльність партії почала спрямовуватись на майбутні вибори до Державної думи, причому сам інститут думи партія спочатку визнавала тимчасовим засобом для досягнення скликання установчих зборів і проведення реформ державного ладу¹⁸. Як влучно зазначив О.Старинець, політичним ідеалом кадетів була парламентарна монархія англійського зразка, в якій панував би принцип «король царює, та не править»¹⁹.

На установчому з'їзді не було представників Чернігівської губернії, вони не добралися до столиці через залізничний страйк. Натомість на з'їзді земських і міських діячів 6-13 листопада 1905 року вони підтримали прихильників партії. І.Шраг, наприклад, пропонував з'їзду вимагати від уряду скликання установчих зборів і реального здійснення обіцяних свобод, звинувачуючи бюрократію у здійсненні контрреволюції; порушував він і питання про визнання української мови²⁰. Поміркованішу позицію пропонував О.Свечин, голова Чернігівської земської управи: стати не правіше і не лівіше маніфесту 17 жовтня і впливати на діючий уряд для швидшого скликання думи. О.Сац, адвокат із Чернігова, виступав за контроль місцевого самоврядування над поліцією і негайне скасування обмежень прав євреїв²¹. Усі троє проігнорували групу А.Гучкова та графа Гейдена, яка стала в опозицію до більшості з'їзду, виступивши за більшу поміркованість і компроміс з монархією. Це й не дивно, адже усі вони були членами «Союзу визволення» або союзу земців-конституціоналістів, на базі яких утворювалась кадетська партія.

Після завершення роботи з'їзду ЦК партії провів нараду з тими делегатами, які до неї увійшли. Від Чернігівської губернії на нараді були О.О.Муханов, О.О.Свечин і В.М.Хижняков, котрі, як сказано вище, не брали участі в роботі установчого з'їзду²². Очевидно, саме тоді О.Муханова обрали до складу Центрального комітету.

У листопаді-грудні того ж року розгорнулася робота по створенню місцевої мережі партії в губернії. Чернігівський комітет партії було обрано на зборах 11 грудня 1905 року²³. Його очолив О.Муханов, секретарем обрали І.Полторацького. Згідно зі статутом, губернський комітет мав право приймати до членів партії, представляти партію на місцевому рівні, утворювати повітові та інші порайонні комітети і визначати їх компетенцію. Губернський комітет обирався на один рік²⁴. На Чернігівщині склад його практично не змінювався кілька років (див.додаток).

Одночасно або незабаром після виникнення кадетської партії (на другому з'їзді на початку 1906 року вона прийняла другу свою назву – Партія народної свободи) почали утворюватися інші партії. Серед тих, осередки яких діяли (хоча б недовго) на території губернії, назвемо такі. Торгово-промислова партія, утворена московськими підприємцями в листопаді 1905 р., виступала за відновлення і дотримання законності і порядку в країні, вирішення усіх найактуальніших для країни питань у Державній думі, а не шляхом страйків і заколотів. Партія проголосила повну підтримку уряду у проведенні в життя начал маніфесту 17 жовтня, виступила проти лозунгу установчих зборів і проти революційних партій²⁵. Її прихильники, пов'язані з купецькими та промисловими колами, зосереджувались переважно у північних повітах губернії.

Більш представлена в краї була партія правового порядку, утворена в Санкт-Петербурзі в середині жовтня 1905 року. Значне місце в ній посідали державні службовці, і однією з головних цілей партії проголошувалась боротьба з

революційним рухом; водночас партія виступала за конституційну монархію і поміркований лібералізм. Програма партії вимагала також розширення місцевого самоврядування, демократизації суду, свободи робітничих союзів, зборів і страйків (у дозволених законом випадках). Місцеві осередки партії в Україні та Білорусі займали, як правило, консервативні позиції, блокуючись із чорносотенними організаціями²⁶.

Партія «Союз 17 октября» сформувалася спочатку на іншій соціальній базі. Її склала меншість з'їздів земських та міських діячів, яка не підтримала радикальні ідеї «Союзу визволення» і виступила за компроміс з урядом на основі свобод, проголошених маніфестом. До неї приєдналися представники торгово-промислової буржуазії, відомий представник яких А.Гучков з 1906 року очолював партію. Організаційно «Союз 17 октября» задумувався як об'єднання усіх партій центру, тому його статут допускав паралельне членство в інших партіях та організаціях. Місцеві організації партії користувалися широкою автономією, могли навіть самостійно обирати своїх союзників на виборах²⁷.

Нарешті, уже після розпуску I Думи, виникла партія мирного оновлення, яка теж мала на Чернігівщині нечисленних прибічників. За програмою і намірами ця група займала проміжне становище між кадетами і правішими ліберальними партіями, виступаючи за глибоке реформування держави, але законним шляхом.

Доречно зауважити, що в реальній політичній діяльності місцеві організації партій, які традиційно історики і політологи відносять до ліберального напрямку, за два роки революційних хвилювань ніколи не становили єдиного табору і жодного дня не були союзниками. Причини цього рельєфно розкриті у відкритому листі лідера октябристів А.Гучкова, опублікованому ним у 1906 році. Він писав, що «наші політичні угруповання визначаються на даний момент не стільки внутрішнім змістом партій, їх програмами та завданнями, скільки зовнішнім фактом того чи іншого відношення до революції, до революційного способу боротьби, до революційних організацій»²⁸.

Нерідко діяльність місцевих ліберальних об'єднань започатковувалася саме потребою протидіяти насиллю революційних організацій. Цікава ілюстрація цього - обставини виникнення осередку партії правового порядку на залізничній станції Сновськ. Більшість керівництва станції співчувала революційному руху. За допомогою своїх прихильників помічник начальника депо І.Полтавцев, який давно вів революційну агітацію, організував страйк і численні сходки (примусові для всіх робітників) в депо у жовтні 1905 року. Отримання маніфесту 17 жовтня страйкарі святкували як військову перемогу і заявляли, що «если мы получили этот манифест, то все остальное мы вырвем из зубов и горла»²⁹. Робітникам, які не погоджувалися із революційними діями, погрожували смертю, деякого побили. Після деякого перепочинку 9 листопада страйковий комітет знову зібрався (за ініціативою Петербурзької ради робітничих депутатів та спілки залізничників) страйкувати проти оголошення військового стану в Царстві Польському. Втомлені страйками машиністи звернулися до Полтавцева із проською припинити сходки «и вообще не толковать со служащими, в которых каждый завтрашний день есть вопрос жизни, о политике, нам нужна мирная жизнь дома и на службе, какое дело железнодорожным служащим до военного положения в царстве Польском», на що той відповів, що «вот уже первой забастовкой вырвали манифест, а второй сделаем то, чего вы не понимаете, военное положение в Польше не так важно»³⁰. У такій безальтернативній ситуації незгодні робітники (мабуть, за порадою місцевих жандармів, які зраділи нагоді відновити контроль над бунтівним депо) утворили власну партійну організацію правового порядку і подали губернатору список із 9 осіб, яких просили звільнити за революційну діяльність. Чисельність осередку на початку зими жандармські джерела обчислювали в 70 робітників³¹. Так чи ні, але коли 8 грудня комітет союзу залізничників вирішив знову підняти страйк, група членів партії правового порядку з 40-50 осіб, очолених унтер-офіцером Коваленком і на цей раз озброєних палицями, ножами і револьверами, виступила

проти революціонерів, і невелике зібрання з 40 осіб, влаштоване комітетом, постановило страйк не проводити³².

Ставлення представників державної влади до політичних партій визначалось двома суперечливими обставинами: з одного боку, необхідно було виконувати маніфест і забезпечувати права і свободи громадян, ним проголошені, а також готувати вільне волевиявлення громадян на проголошених навесні виборах до думи. Ця правова ситуація була новою для державного апарату, який звик ставитися до громадськості лише як до контрольованого об'єкта опіки. З іншого боку, в країні тривали революційні заворушення, які супроводились терором проти влади, організованими повстаннями на флоті і в містах та стихійним селянським рухом, який охопив восени 1905 року Чернігівську губернію. Ця ситуація вимагала рішучих дій, тому ще з листопада 1905 року губернія перебувала у стані посиленої охорони. Ці обставини з необхідністю диктували для управлінських і правоохоронних органів потребу протидіяти партіям, які співчували революції, і підтримувати партії, що підтримували порядок.

Найпоказовіше цю суперечливість виявляє такий випадок. Судячи із спогадів В.М.Хижнякова, десь у кінці вересня-жовтні 1905 року на виконання постанови земського та міського з'їзду 12-15 вересня у Москві, який для проведення виборів до думи постановив створити систему виборчих комітетів від центрального до повітового рівня, в Чернігові відбулася нарада в доміві О.Муханова. На нараді було 45 осіб, в основному земські гласні, представники різних політичних поглядів (головою обрали М.В.Красовського, майбутнього октябриста). Під час наради в будинок двічі (!) з'являлась поліція з вимогою губернатора розійтись. Обидва рази їй заявили, що збори цілком законні, і поліція так і не наважилась перешкодити їх проведенню³³.

Партію кадетів взагалі правоохоронні органи імперії вважали лівою і в таблиці найважливіших партій Росії ставили її в одному ряду із соціалістами. Тому ця найпотужніша з ліберальних течій краю одразу потрапила під жорсткий прес імперської бюрократії. 12 грудня 1905 року звільнено з посади податкового інспектора, члена міського комітету кадетів І.К.Імшенецького, згодом арештовано двох учасників комітету. Та, незважаючи на протидію влади, саме кадетська партія з-поміж інших ліберальних сил була у найвигіднішій позиції для політичного маневрування. З одного боку, вона діяла законно (хоч і не була зареєстрована, але цей недолік проявив себе пізніше); утворилась не з нуля, як її конкуренти справа, а на базі вже існуючих осередків «Союзу визволення» і земських конституціоналістів, а отже, мала готові ініціативні кадри з певним політичним досвідом³⁴; нарешті, мала серйозний вплив у земських і міських органах самоврядування (О.Свечин був головою губернської земської управи, О.Муханов – колишній губернський предводитель дворянства). Крім того, лідери місцевої організації кадетів, що були багатими поміщиками, фінансували її діяльність; це робив, за відомостями жандармів, О.Муханов³⁵, а також О.Свечин, який, володіючи майже 7 тис. десятин землі, виділяв гроші і для ЦК партії³⁶. З іншого боку, її жорстка і постійна критика влади, підтримка революційного руху і курс на широкі соціальні реформи (нехай і демагогічний певною мірою) завоювали для неї авторитет серед значної частини суспільства, налаштованої радикально і незадоволеної правовим свавіллям та соціальними проблемами.

На жаль, нам бракує інформації для з'ясування деталей розвитку інших ліберальних партій на Чернігівщині. Дані джерел дуже уривчасті. Відомо, що на лютий 1906 року вже діяв губернський комітет партії октябристів. Однак на першому з'їзді партії октябристів у лютому 1906 року, крім М.Савицького, жоден делегат від Чернігівщини не виступав, а це наводить на думку про слабкість їхньої місцевої організації в той час.

Приблизне уявлення про поширення в губернії партійних осередків дає оприлюднення результатів проміжних етапів виборчих перегонів. Помітним партійним центром виступив Глухів. Як лідери місцевої організації партії народної

свободи згадуються в пресі навесні 1906 року О.Бургов, М.Філоненко-Бородич та П.Трохименко³⁷. На початку березня уже діяла тут і організація октябристів, яку очолював П.Дорошенко. Від неї виборщиками було обрано М.Амосова та Боханова, балотувались Кучеренко, Конопелько, Маринич. Глухівська парторганізація октябристів була найбільшою в губернії – 150 осіб, за даними В. Шелохаєва³⁸, хоча, можливо, така кількість була досягнута уже під кінець 1906 року. Окрім того, на з'їзді землевласників повіту обрали виборщиком М.Неплюєва від партії мирного прогресу, але швидше за все як приватну особу, тому що про існування партійного осередку нічого невідомо³⁹. Кадетський осередок у Городні представляли на виборах С.Ренчицький та А.Чорний⁴⁰, городнянським гласним вважався також кадет М.Могилянський; за інформацією В.Шелохаєва, навесні 1906 року він нараховував 26 членів⁴¹. Очевидно, був такий і в Козельці, від якого обрали виборщиками кадетів А.Марголіна та М.Левицького, до кадетів належав також обраний виборщиком Іван Висувень із с. Вороньків⁴². Відомо також про існування тут групи прихильників партії правового порядку, яку представляли Городько, Красовський, Чекал (не були обрані)⁴³. У Суразькому повіті кадетами названі обрані міщанами в Клинцях М.Соболев і М.Федотов⁴⁴, а також обраний від міщан Суража Лев Певзнер (мабуть, завдяки голосам одноплемінників-євреїв, що складала половину жителів міста). У Новгороді-Сіверському до кадетів належав міський голова В.Жадкевич. Вірогідне також існування партійної групи кадетів у Конотопі, де були обрані від міста члени партії Рубісов та Кандиба, а від землевласників повіту Дементьев та Андрієнко⁴⁵. Майже перемогли кадати і в Сосницькому повіті, де провели двох виборщиків від землевласників і двох – від волосних сходів селян. Можливе існування кадетських груп у Мглинському повіті, де були обрані Х.Сапоненко та М.Веріго, останній приєднався до партії пізніше⁴⁶. Серед цих місцевостей лише в Суразькому повіті конкуренцію партії народної свободи склали октябристи, що провели до виборщиків М.Іскрицького, М.Калиновського та І.Петена⁴⁷. Існували групи цієї партії весною 1906 року також у Сосниці, Козельці, Новозибкові⁴⁸. Що ж до кадетських організацій, то, крім організацій у Городні, Глухові, Новгороді-Сіверському, Стародубі, які вказував В.Шелохаєв, з вищенаведеного очевидно існування партосередків у Козельці, Клинцях (можливо, і в Суражі), Сосниці, Конотопі. Мабуть, існувала кадетська група і в Ніжині, оскільки жандармські донесення повідомляли про висунення єдиного списку кандидатів від КДП на виборах уповноважених від міських виборців у лютому 1907 року⁴⁹. Т.В.Локоть вказував також на існування кадетського партосередку в Борзні.

Таким чином, партійні групи ліберального напрямку і їх вплив на вибори в березні 1906 року ми спостерігаємо в більшості повітів губернії, окрім Кролевецького, Погарського та Остерського. Водночас, як можна бачити за результатами виборчої кампанії, більшість груп населення краю ще слабо була охоплена партійним впливом. Найбільша партійна диференціація спостерігалась у групі міських виборців (серед 33-х 16 партійних). Помітно менша вона в групі землевласників і майже відсутня серед селянських виборців. Втім, якщо детальніше придивитись до обраних виборщиків, то ситуація буде ще невтішнішою. Так, серед партійних виборщиків, обраних землевласниками, ми можемо побачити М.Калиновського – голову земської управи, М.Веріга – земського начальника, М.Амосова, М.Савицького та Т.Локотя - гласних губерньського земського зібрання. Дуже сумнівно, що ці особи були обрані завдяки партійній підтримці та пропаганді. Більшу роль відіграла їхня близькість до виборців та авторитет попередньої діяльності. Те ж саме можна зауважити і щодо багатьох кадетів та октябристів, обраних міськими виборцями: фактор особистого авторитету явно посприяв в обранні В.Жадкевича, міського голови в Новгороді-Сіверському, голови земської управи П.Кандиби, місцевих лікарів Рубісова та Левицького. Не можна, звісно, вважати цей фактор визначальним, але він відіграв помітну роль. Особливо він виявив себе у Чернігові, де всі три кадетські кандидати – адвокат І.Шраг, голова

губернської земської управи О.Свечин та колишній губернський предводитель дворянства О.Муханов зібрали на порядок більше голосів кожен, ніж їхні конкуренти⁵⁰.

Партія народної свободи та її поодинокі союзники, прихильні до ідей поміркованого соціалізму (трудовик Т.Локоть, народний соціаліст Н.Вовк-Карачевський), упродовж революційних років утримували значний вплив на діяльність органів місцевого самоврядування, особливо земства. Останнє було тим більш актуальним, що на земських управах лежав обов'язок складати списки виборців на виборах до Державної думи. Однак на відміну від 1905 року цей вплив уже не був домінуючим, і в ряді повітів, а також серед гласних губернського земства поступово набирали сили октябристи та їх прихильники. Вперше ця тенденція проявилась, коли до Державної ради Російської імперії від губернського земства 22 березня 1906 р. було обрано відомого діяча партії октябристів М.В.Красовського. За нього подали 35 голосів проти 27, тоді як за кадетських лідерів О.Муханова - 33 проти 29, О.Свечина - 30 проти 32⁵¹. Результат доволі несподіваний, оскільки той самий склад зібрання довірив пост голови управи О.Свечину. Новий склад губернських зборів у грудні 1906 року знову запропонував очолити управу О.Свечину, але той відмовився, і головою управи обрано октябриста М.Савицького. Останнього було переобрано на цей пост і в грудні 1907 року, причому абсолютною більшістю голосів (51 проти 6)⁵².

Вплив членів КДП на губернське земство став ще раз очевидним, коли 7 грудня 1906 року 23 гласних запропонували послати П.Столипіну телеграму з осудом політичних убивств (терору, інакше кажучи) і співчуття з приводу порятунку його від небезпеки (було підірвано дачу прем'єр-міністра). Наступного дня ця пропозиція зустріла опір, і на закритому голосуванні 32 голосами проти 20 її було відхилено⁵³. У 1907 році з наростанням реакції губернське земство схиляється далі на бік правих; так, 2 червня 1907 року більшість зібрання затвердила і послала з приводу замаху на імператора телеграму з вираженням йому «чувства верноподданнической любви и преданности»⁵⁴.

Члени КДП обіймали пости міських голів у Клинцях та у Новгороді-Сіверському. Значний вплив мали кадети і у міській раді Чернігова. Гласними думи були І.Рашевський, О.Сац, І.Шраг – члени КДП⁵⁵, а загалом кількість прихильників партії становила близько половини гласних.

До слова сказати, саме під час перебігу змагання за пост міського голови виявились розходження всередині Чернігівського комітету партії. Радикальніша частина намагалася провести на пост голови популярного і відомого своєю прихильністю до революційних ідей В.Хижнякова. Цей задум був близький до здійснення. В.В.Хижняков зібрав найбільше (24) голосів як кандидат, а його головний супротивник, лідер консервативної частини міської думи Тудоровський, лише 16. Однак на голосуванні за Хижнякова голоси гласних поділилися порівну: 21 проти 21. Голосували двічі, але провести не вдалось. У другому турі виборів 23 голоси отримав А.Верзилов, і решта зняла кандидатури⁵⁶. Новий голова брав участь у партії народної свободи, проте на засіданні думи 14 червня 1906 р. заявив, що його членство в українських гуртках і в КДП визначають його ставлення до політичних подій, але діяльності міської думи не стосуються, окрім хіба що виняткових випадків⁵⁷. «Десна», видавцем якої був В.Хижняков, неодноразово критикувала міську думу за її байдужість до громадсько-політичного життя в імперії. Однак А.Верзилов дотримувався до влади суворої лояльності.

Новий етап політичних баталій відкрився у міській думі восени 1906 року під час обрання секретаря. Двічі на цю посаду від правих балотувався П.Добровольський, уже хотів відмовлятися, однак за третім разом його обрали (завдяки відсутності на зібранні 7-и гласних лівого спрямування)⁵⁸.

Не було єдиної позиції серед губернської організації кадетів і в національному, зокрема українському питанні. Більшість її активу виступала за врахування національних домагань української інтелігенції. Це стосується не тільки І.Шрага і

ще кількох осіб, котрі одночасно були членами Української радикально-демократичної партії, а отже, виступали за автономію українських земель. Прихильно до українських домагань ставився О.Свечин. Він підкреслював на зібранні української думської громади, що існує значна різниця між світоглядом українців та росіян, і український народ в імперії має посідати особливе місце⁵⁹, виступав на засіданнях українського клубу, публічно висловлював свої переконання у необхідності перебудови державного устрою імперії на засадах автономії національних груп⁶⁰. Підтримувала увагу до українського питання кадетська газета «Десна», а потім і «Утренняя заря», які у травні-червні 1906 року присвятили ряд статей дискусії з цього приводу. Водночас з обережністю до українських планів поставився М.Імшенецький, який підозрював, що українська національна група в думі може перетворитись у націоналістичну, і виступав проти національних груп, побоюючись вливання в їхні ряди консерваторів та реакціонерів. Він вважав головним засобом вирішення національних проблем демократизацію Росії⁶¹.

Втім, українське питання на той час навіть для місцевих членів партії народної свободи було тільки теоретичним. Про це свідчить те, що під час виборів послів до Державної думи 12-13 квітня 1906 року в Чернігові кадети, у тому числі навіть І.Шраг, говорили майже виключно про питання податків, землі і політичних свобод. Єдиний, хто згадав на цих зборах про автономію України, був О.Бабич⁶² – майбутній член трудової групи у I Державній думі.

Після сплеску активності під час виборної кампанії діяльність чернігівської групи кадетів затихла. На початку липня 1906 року вони спробували її активізувати. «Утренняя заря» опублікувала доповідь на загальному зібранні місцевих членів партії, в якій окреслювались шляхи реалізації резолюцій 3-ого з'їзду партії народної свободи. Серед головних завдань, поставлених Чернігівським губернським комітетом, були такі. По-перше, утворення повітових, а по змозі і дрібніших органів партії (очевидно, на той час ще не в усіх містах діяли кадетські комітети). Саме такі комітети повинні були реалізувати на місцях завдання партії, особливо у виборчій кампанії, а не загальні з'їзди уповноважених виборщиків. Значну роль повинна була відіграти преса, особливо місцева «Утренняя заря», яку місцеві комітети мають підтримувати «всеми способами». Для безпосередньої пропаганди програмних ідей партії необхідно відкрити політичні клуби, перш за все у Чернігові, а доки їх немає – проводити публічні лекції, читання рефератів, мітинги. Головною ж метою діяльності місцевих комітетів партії є залучення до її лав селян та сільської інтелігенції. При цьому підкреслювалась необхідність законних способів діяльності, яких вимагала ідеологія партії.

Важливо зауважити, що не маючи змоги охопити своєю пропагандою все населення, кадети поставили завдання якнайширшого використання у власних цілях громадських організацій. «Надо помнить, что всякое легальное и открытое общество, оппозиционно настроенное, неизбежно принимает нашу партийную тактику; следовательно, наше влияние в открытых обществах должно быть значительным,» - відкрито заявляв на сторінках газети кадетський комітет⁶³. Така позиція не була новою. Один із кадетських авторів «Десни» ще раніше підкреслював, що хоча профспілки об'єднували прихильників різних політичних позицій, але відіграли у 1905 році важливу політичну роль⁶⁴. Тепер же членам партії народної свободи рекомендувалось звернути пильну увагу на споживчі та кредитні спілки, союзи вчителів, професійні спілки земських, міських та медичних службовців і навіть чисто просвітницькі об'єднання, як от ліга освіти або «Просвіта», адже маючи свою мережу по території губернії, ведучи культурну роботу (навіть в організації читальень та бібліотек), «такіе общества попутно играли бы крупную политическую роль». Головною ж перспективою в роботі місцевих комітетів мали бути майбутні вибори до органів самоврядування та підготовка до можливого переобрання Державної думи на загальних, рівних і прямих виборах, тобто на основі 4-членної формули (розпуску Першої думи ніхто не очікував)⁶⁵.

Втім, справи кадетського комітету не йшли гладко. Незважаючи на багате спонсорвання, грошей на широку програму діяльності не вистачало. У зв'язку з цим місцевий комітет запропонував у кінці червня 1906 року змінити статут чернігівської організації і зобов'язати її членів платити додаткові членські внески, окрім щорічних 60 копійок на користь ЦК партії. Внески мали залежати від заможності: 60 коп. - для осіб з річним прибутком до 300 рублів, 0,5% від доходу - для осіб з прибутком від 300 до 1200 рублів і 1% доходу платили ті, що мали прибуток від 1200 рублів⁶⁶.

Фінанси були особливо потрібні для видання і поширення партійної літератури. Щоправда, масштаби розповсюдження останньої поступалися поширенню агітаційних матеріалів есерів та есдеків. У той же час це була одна з основних форм пропаганди ідей кадетів серед мас, яка не припинялась і в період роботи Державної думи, оскільки партія народної свободи популяризувала свою думську діяльність серед населення. Окрім передплати партійних видань, практикувались способи надсилання кадетських газет поштою населенню, необізнаному з роботою партії. Так, 30 травня 1906 року ніжинський поліцмейстер рапортував, що мешканцям передмість Ніжина надсилаються без їх відома газети «Щит», «Весть», «Мирския весті», «Общество», «Правда Божия»⁶⁷. Траплялось також, що передплатникам видань, прихильних до кадетів, надсилались програми і відозви партії як безоплатні додатки. Такий випадок відомий у Семиполках у грудні 1905 року⁶⁸. Поширювали літературу і праволіберальні партії. Так, одна поміщиця з Чернігівського повіту влітку 1906 року виписала на 7 рублів для поширення відозви і брошури октябристів і партії правового порядку⁶⁹.

Дещо гірше стояла справа безпосередньої агітації, особливо серед широких мас населення. В умовах режиму посиленої охорони адміністрація губернії суворо обмежувала діяльність кадетської партії, а публічні зібрання, як правило, не дозволяла. Весною 1906 року, коли фактично між кадетською думою і урядом розгорнулось змагання за владу, адміністрація блокує всі спроби законного і незаконного поширення відозв і матеріалів партії народної свободи і навіть забороняє зустрічі окремих депутатів думи з виборцями, щоб не допустити провокування заворушень на підтримку діяльності думи. Наприклад, у Городні арештовано безпартійного вчителя М.Шершня, що збирав підписи під адресою за зміну уряду на уряд, сформований думською більшістю, при цьому конфісковано кадетські програми і відозви⁷⁰.

Після розпуску Першої думи друга половина 1906 року для кадетів, як і для їх ліберальних конкурентів, з котрих реально були представлені в губернії лише октябристи, партія правового порядку та партія мирного оновлення, пройшла під знаком підготовки до нової виборної кампанії, яка знову відтягнула практично всі партійні сили. Кадетська партія на цей раз опинилась у важких умовах. Вона отримала кілька дошкульних ударів з боку влади. Перш за все, було закрито «Утреннюю зарю» (з губернії вислали І.Іванова, видавця і редактора газети, члена КДП), і відновити видання партійного органу чернігівському комітету уже не вдалось. По-друге, уряд прийняв закон про заборону державним чиновникам бути членами політичних партій, незареєстрованих в офіційному порядку. КДП такою не була, а тому довелось змиритися і вести боротьбу лише проти домагань губернатора вийти з партії працівникам органів місцевого самоврядування⁷¹. Проти окремих членів КДП жандармами було заведено дізнання або й арештовано за поширення партійних видань⁷² або за антиурядову пропаганду. Правда таких випадків було небагато, і більшість таких дізнань було незабаром закрито за відсутністю складу злочину⁷³. Натомість з 1 листопада виходить газета «Черниговское слово». Вона не мала яскраво партійного характеру, як кадетські газети, оскільки пропагувала і висвітлювала діяльність усіх правих і праволіберальних сил – від партії мирного оновлення до Союзу руського народу.

Спірним і досі є питання про кількісний склад ліберальних партійних організацій. Причиною цього є загибель документації місцевих партійних комітетів

у вирі революційних та військових подій ХХ століття. Дуже приблизно можна оцінити в 100-150 осіб кількість прихильників партії правового порядку, врахувавши сновську організацію, осередок у Козельці та можливих прихильників в інших повітах. Свій пік популярності ця організація мала, як відомо, взимку 1905-1906 років, а після розколу на партійному з'їзді її чисельність пішла на спад. Наприкінці 1906 року ця партія фактично зливається із «Союзом 17 октября» в рамках єдиної організації. Можливо, саме за рахунок цього октябристи перевищили за кількістю конкуруючу кадетську організацію. За підрахунками І.Кисельова, А.Кореліна та В.Шелохаєва, під час революції 1905-1907 років в Чернігівській губернії діяли 5 партійних організацій октябристів, які сукупно налічували 450 членів⁷⁴. Швидше за все, дослідники опирались на дані більш ранньої статті В.Шелохаєва 1987 року, таку ж кількість (450) подають Р.Ветров та С.Донченко у своїй монографії⁷⁵. Знову ж таки, ці цифри можуть бути уточнені у подальших дослідженнях.

Як не дивно, значно більші розбіжності в літературі щодо обчислення чисельності чернігівських кадетів. Відразу можна відкинути цифру в 100 осіб, яку наводять Ветров і Донченко: вона явно занижена або стосується іншого періоду. В.Шелохаєв оцінив її чисельність у 231 особу⁷⁶, цю ж саму цифру назвала і Т.Демченко⁷⁷. Останні дані можуть бути зіставні з даними жандармського управління, котре приблизно оцінювало чисельність чернігівських кадетів у кілька сотень членів⁷⁸, але, швидше за все, у час найбільшого піднесення (весною-влітку 1906 року) членів партії було більше. Річ у тім, що відділів партії було, за нашими підрахунками, значно більше, ніж 5, їх нараховувалось близько 10 в губернії. Це наводить на думку, що й кількість членів партії наближалась до 400-450, в усякому разі не набагато менше, аніж октябристів. При цьому, правда, слід враховувати динаміку розвитку цих цифр, адже після заборони державним службовцям перебувати в рядах КДП її чисельність в губернії, за даними жандармів, значно зменшилась.

Цікаве питання про соціальний склад чернігівських організацій ліберальних партій. Щодо партії народної свободи, потрібно знову згадати, що вона будувалась на основі земських кіл та груп інтелігенції, об'єднаних союзами земців-конституціоналістів та «Союзом визволення». Це вже наводить на думку уточнити твердження О.Старинець, що чернігівська міська організація кадетів за соціальним складом була подібна до київської, і в ній, як узагалі в Україні, була представлена інтелігенція, кваліфіковані робітники, дрібні та середні верстви населення⁷⁹. Серед чернігівських кадетів робітників не виявлено, щодо цього вони поступались навіть октябристам, які зуміли провести свого виборщика від робітників фабрик Суразького повіту. На відміну від київської організації чернігівська налічувала чимало дворян, переважно пов'язаних із земством.

Але щоб не відриватись від фактів, наведемо перелік відомих нам членів партій кадетів та октябристів.

Глухівський повіт. Кадети: П.Трохименко - великий (за словами кореспондента «Десни») землевласник; О.Бургов – священик; Померанцев – священик; М.Філоненко-Бородич – лікар. Октябристи: П.Я.Дорошенко – поміщик (і лікар); М.Амосов – поміщик; П.Малченко – земський начальник, дворянин і, значить, поміщик; Боханов – купець; А.Кулаков – міщанин; соц. статус А.Бахмацького, Конопелька, Маринича і Кучеренка невідомий.

Козелецький повіт. Кадети: М.Левицький – лікар; А.Марголін – помічник адвоката; С. Балабуха - нотаріус; І.Висувень – селянин, гласний повітового земства.

Конотопський повіт. Кадети: М.Дементьев – вчитель; Рубісов – лікар; П.Кандиба – поміщик, голова земської управи; соц. статус Андрієнка невідомий.

Остерський та Сосницький повіти: члени обох партій невідомі.

Кролевецький повіт. Октябристи: М.П.Савицький – повітовий (Гомельський) предводитель дворянства.

Ніжинський повіт. Кадети: Є. Киселевич – адвокат; Галицький – лікар;

Гомоляко - козак. Октябристи: Ю.Глібов – поміщик.

Городнянський повіт. Кадети: М.Миклашевський – член окружного суду; С.Ренчицький – землевласник, голова земської управи; О.Кривцов – службовець губернської земської управи; М.Могилянський – адвокат; О.Чорний – технік (інженер).

Новгород-Сіверський повіт. Кадети: В.Жадкевич – міський голова.

Чернігівський повіт. По селах партійних осередків не було; про міські організації див. далі.

Борзнянський повіт. Кадети: К[очубей] – поміщик, земський начальник, Д.Терещенко – козак, солдат запасу, кореспондент «Киевского голоса».

Суразький повіт. Кадети: М.Соболев – інспектор технічного училища, М.Федотов – інженер, П.Юренев – інженер, начальник залізничної дільниці, Л.Певзнер – агроном і землевласник. Октябристи: М.Іскрицький – поміщик, П.Калиновський – голова земської управи повіту, Іванов-Єрмаченко - робітник.

Мглинський повіт. Кадети: М. Вериго – поміщик, земський начальник.

Стародубський повіт. Кадети: П.Куриленко – селянин, член повітової земської управи, гласний губернського земства⁸⁰.

Тепер проаналізуємо цифри. До числа 28 представників кадетських осередків з 10 повітів губернії входило 6 значних землевласників, які до того ж займали авторитетні посади, 1 агроном і землевласник, 2 священики, 4 лікарі, 5 юристів, 3 інженери, 2 службовці, 2 педагоги, 2 селян, 2 козаки (1 фактично міщанин). Отримані дані дають змогу внести великі поправки до висновків А.Білоуса, яка на основі аналізу кадетських груп Київщини вважала, що у складі повітових груп партії народної свободи переважали в основному службовці повітових земських управ, вчителі низових, початкових навчальних закладів, аптекарі, фельдшери тощо⁸¹. На Чернігівщині якраз навпаки, провідними діячами повітових осередків кадетів були поміщики та інтелігенція середньої ланки. Натомість робітників, навіть кваліфікованих, аптекарів і фельдшерів серед кадетів зовсім не виявлено. Дуже маленьким було і представництво селян, причому зауважимо, що обоє селян, які були обрані у виборщики від кадетів, працювали у земстві, тобто були співробітниками земських діячів партії народної свободи, які складали кістяк місцевих організацій партії. Адвокати, нотаріуси, інженери, міські голови – все це представники забезпеченої інтелігенції. Звичайно, можна зважити на те, що загальний склад партійних груп та їх прихильників був строкатіший, з участю бідніших верств населення. Однак саме ця місцева еліта була обличчям партії, її найактивнішими і авторитетними діячами, що в основному підтверджує спостереження Т.Локотя, який писав ще 1906 року: «в конституційно-демократической партии, особенно в провинциальных ее отделах, совершенно естественно руководящее положение заняли представители именно земского, землевладельческого дворянства, не исключая даже предводителей дворянства и земских начальников»⁸².

На жаль, відомості преси надто скупі для характеристики керівного складу місцевих октябристів. З 10 відомих нам місцевих партійних активістів можна виділити 7 поміщиків, 1 купця, 1 міщанина, 1 робітника. Втім, навіть з цих даних очевидна перевага дворянства в рядах партії, а також те, що до октябристів на Чернігівщині тяжіли переважно представники середніх верств населення, менш зачеплених модернізацією, які зберігали традиційний побут і світогляд. Досить цікавим фактом є, з одного боку, популярність «Союзу 17 октября» серед певної частини робітників, чого не досягли кадети (можливо, це була спадщина приєднаної партії правового порядку), з іншого – відсутність духовенства.

Тепер поглянемо на чернігівську міську кадетську організацію, яка одночасно виступала керівною для губернії і через яку підтримувався зв'язок із ЦК партії. Її аналіз був проведений А.Білоус на основі жандармського донесення від 4 травня 1906 року, і на її висновки опирається у своїй статті О.Старинець. Серед 50 членів чернігівської міської організації дослідниця нарахувала 14 представників

інтелігентних професій, 24 службовців державних установ і 10 дворян-землевласників, що разом із аналізом інших міських організацій дало підставу стверджувати, що вони склалися із двох основних соціальних груп – інтелігенції та середніх і дрібних службовців⁸³. На нашу думку, при аналізі складу чернігівської міської організації кадетів слід врахувати декілька обставин, яким раніше не було надано належної уваги. По-перше, у списку донесення з 50 осіб ряд імен було закреслено, що ставить під сумнів їх перебування в рядах партії. Серед решти 32-ох названо М.Вороного і М.Коцюбинського, які, як відомо, не належали до кадетів, будучи близькими до соціал-демократичного руху, а М.Вороний взагалі був членом УСДРП. Ще троє не проживали в Чернігові, з них членство в партії Н.Вовк-Карачевського теж можна поставити під сумнів, оскільки у 1907 році він уже був народним соціалістом. Залишається 27 осіб, до яких додамо кадета З.Тарновського, службовця телеграфічного відділу земства. Розглянувши їх соціальний статус, ми знайдемо 7 юристів, 1 техніка (Тарновський), 10 службовців земських установ, 2 державних службовців, 3 міських службовців (у т.ч. міський голова, директор та повірений міського банку) та 4 землевласників – гласних земства (в т.ч. голова губ. зем. управи і губ. предводитель дворянства), соціальний статус одного не з'ясований. Притому зауважимо, що не менше 12 членів організації належали до дворянського стану, а троє з них мали доволі високий ранг дійсного або статського радника. Однак невідомо, скільки з них були поміщиками і яку земельну власність мали.

Наведені дані слід враховувати при оцінці того факту, що до чернігівського комітету кадетів входило двоє з 12 найбагатших поміщиків, які перебували в лавах партії народної свободи (О.Муханов та О.Свечин), які мали змогу нести значні видатки на користь партії. З іншого боку, ясно, що верхівку губернської організації можна з точки зору соціально-професійного статусу характеризувати як чиновницьку, а з точки зору станової належності і майнового статусу - як поміщицько-дворянську, ці визначення не завжди суперечать одне одному.

Аналіз показує, по-перше, що групи службовців та юристів справді домінували в чернігівській міській організації кадетів, хоча не виключено, що частина їх володіла і земельною власністю; по-друге, чернігівських кадетів неможливо зарахувати до дрібнобуржуазного прошарку населення, навпаки, до них належали переважно забезпечені інтелігентні робітники і службовці середнього та вищого рангу. Взагалі, порівнюючи ці дані із активом повітових діячів партії, впадає в око вузькість соціального складу чернігівських кадетів та їх зосередженість навколо земських установ та юристів. Зокрема, не зовсім зрозуміла повна відсутність у лавах міської організації лікарів та вчителів. Можливо, донесення перерахували лише активних діячів партії, якими були на той час незалежні від влади юристи та земці, установи яких фактично стали штабом антиурядової пропаганди. Звертає на себе увагу і відсутність духовенства та міщан. Втім, останнє підтверджує той факт, що кадети на півночі Лівобережної України опирались переважно на прошарки населення, пов'язані з процесами модернізації суспільства та інтелектуальною працею, серед традиційних же суспільних верств кадетськими активістами були майже виключно дворяни. Якщо цей висновок сформулювати інакше, він буде звучати так: соціальна база представників КДП на Чернігівщині була народжена системою імперської вищої і середньої освіти та земським дворянством, установи якого стали організаційним центром скупчення членів партії. На противагу іншим губернським організаціям, особливо київській, помітна відсутність серед чернігівських кадетів підприємців і кваліфікованих робітників, домовласників (для яких ця власність була джерелом доходу), купців і фінансистів. Загалом дуже важко назвати чернігівських кадетів партією, що захищала інтереси буржуазії, та і взагалі буржуазною.

Через брак відомостей важко провести подібний аналіз чернігівської міської організації октябристів. Відомо, що значну частку її учасників становили державні службовці, зібрання яких 13 березня 1906 р. постановило приєднатися до «Союзу

17 октября». Це були переважно чиновники губернських установ та відомства міністерства внутрішніх справ. З огляду на те, що ці збори вирішили приєднатися до духовенства та купців Чернігова для проведення власних кандидатів, вірогідна участь в організації октябристів цих верств населення. Напевно, саме октябристами були кандидати, визначені цими зборами на вибори уповноважених від міщан Чернігова: гласний міської думи Мацко, протоієрей Шестеріков, директор реального училища Круковський, радник губернського правління Максимовський. На передвиборних зібраннях від імені октябристів виступали Остапенко, Неєлов.

Наведені дані виявляють досить слабенький зв'язок партії народної свободи із селянством. Вище вже говорилося, що залучення селянства до лав партії місцевий комітет ставив одним із головних завдань своєї роботи. Однак кадрів для цього було явно мало, до того ж кадети більше звикли орієнтуватись на освічену аудиторію. Жандармські донесення називають лише кількох осіб, що вели пропаганду серед селян: О.Кривцов, І.Соколовський, відомо також про пропаганду серед селян мглинського повіту М.Веріго⁸⁴; мабуть, намагались вести роботу й інші члени партії. Однак навряд чи можна назвати її ефективною. Селянський актив явно не був прихильний до ліберальних ідей політичного центру, схилиючись чітко наліво або чітко направо, що підтверджує соціальний склад як кадетів, так і октябристів.

Взагалі, соціальні зв'язки явно ускладнювали відносини адміністрації з партією кадетів. Останні визначались кількома факторами, що впливали як із позицій обох сторін, так і з фактичної обстановки в країні, котра, само собою, не збігалася ані з урядовими постановами, ані з кадетськими ліволіберальними ідейними установками. Кадети намагались діяти виключно легальними засобами і виступали за мирні перетворення. У той же час їхня позиція по запровадженню в країні, розбурханій революцією, конституційної монархії своїм неминучим наслідком мала зміну влади; більше того, у повсякденній діяльності місцеві кадетські лідери скрізь і всюди підтримували революційні зміни і були у постійному спілкуванні з лідерами революційних сил. Саме останньою обставиною можна пояснити часту плутанину в паперах Чернігівського жандармського управління. Наприклад, Неон Галімський, член губернського комітету кадетів, весною 1906 року характеризується жандармами як провідник соціал-революційної організації⁸⁵. Інший член комітету І.Соколовський працював над організацією в губернії осередків Всеросійської селянської спілки⁸⁶, котра, як відомо, була під сильним впливом есерів, а в 1907 році приєдналась до трудової групи. Секретар адвоката О.Саца займався протиурядовою агітацією серед гімназистів та єврейських робітників. У близьких стосунках із О.Мухановим, О.Свечиним та іншими членами комітету був організатор народно-соціалістичної партії в губернії В.Пахарнаєв, гідротехнік земської управи, який навіть виписував революційну літературу на гроші Муханова для розповсюдження⁸⁷. А ось характеристика ще одного члена губернського комітету кадетів М.Імшенецького: «хотя и именует себя «кадетом», но он безусловно принадлежит к Социал-Революционной партии»⁸⁸. До есерів зараховували жандарми також М.Веріга, земського начальника з Мглинського повіту, племінника відомої революціонерки К.Брешко-Брешковської⁸⁹.

Незважаючи на існування фактичного антиурядового союзу кадетів з поміркованими соціалістами (в якому, правда, кожна сторона мала власний інтерес), поліція і адміністрація не могла не рахуватись із високим соціальним статусом кадетських лідерів. Тому, наприклад, жодного члена кадетської партії за два революційні роки не було засуджено до ув'язнення. Виняток – І.Шраг та ще кілька депутатів Думи, - але вони були судимі не за місцеву діяльність, а як причетні до Виборзької відозви, до того ж ініціатива притягнення виходила з урядових кіл. Досить рідко до кадетів застосовували і виселення, до того ж репресії застосовувались до окремих членів, а не до організації в цілому. З іншого боку,

можна припустити, що адміністративний тиск сприяв висуненню до активу осередків КДП осіб із високим соціальним статусом і впливом, до яких влада ставилася з більшою повагою.

У свою чергу чернігівські кадети справді активно звинувачували уряд і його структури в усіх можливих гріхах. Класичний приклад останнього – газета «Десна», в будь-якому номері котрої можна було знайти матеріали про насильства чи зловживання адміністрації та поліції, натомість переглянувши 62 номери, автор не виявив жодної замітки, яка б зауважила принаймні порятунок поліцейським потопаючого. Цілковитою мовчанкою обходили кадетські газети Чернігова і революційні насилля та злочини, ратуючи водночас за політичну амністію «борцям за свободу».

Партія октябристів, щоправда, теж не мала однозначного ставлення до влади. Оскільки значна частина її членів як на місцях, так і в центральних органах вийшла із земського руху, традиційно опозиційного до уряду, то само собою, що вони з оглядкою дивились на цілий ряд заходів адміністрації і поліції. Неодноразово траплялись випадки, коли члени партії октябристів вимагали від поліції покинути передвиборні зібрання, іноді навіть всупереч закону (під час перших виборів 1906 року далеко не всі представники поліцейських органів встигли детально ознайомитись із новими юридичними нормами). Так, зокрема, було у Глухові⁹⁰. Скептичне ставлення до представників бюрократії виражав член губкому октябристів М.Савицький: «у нас на самые ответственные посты назначаются никому не годные чиновники»⁹¹. І якщо дуже часто, зокрема у виборчих кампаніях, доводиться бачити взаємне сприяння влади та «Союзу 17 октября», то на той час це швидше було єднанням проти спільного ворога – революції. Симптоматично, що після оголошення ЦК октябристів і А.Гучковим восени 1906 року відкритої підтримки урядовому терору від Союзу відійшла Партія мирного оновлення. До неї перейшов і дехто з чернігівських октябристів, наприклад, М.Іскрицький, що увійшов до її фракції в II Думі.

Таким чином, проголошення громадянських прав і свобод у жовтні 1905 року викликало до життя на території північного Лівобережжя декілька партійних організацій, які дотримувались ідеології лібералізму. Від початку в найсприятливішому становищі з-поміж них опинилась організація конституційно-демократичної партії, яка з'явилась першою і опиралась на підготовлену організаційну основу і кадровий кістяк. Помітним, але короткочасним виявилось зростання партії правового порядку. Торгово-промислова партія заснувала свої структури у північних повітах краю, але не змогла широко розгорнути діяльність. Натомість поступово нарощував і чисельність, і присутність у політичному житті губернії «Союз 17 октября».

Партійні осередки ліберальних партій охопили майже всі повіти губернії, але навіть під час підйому своєї діяльності вони включали максимум 1-1,5 тис. осіб, що свідчить про слабку популярність ліберальних ідей серед населення. Аналіз соціальної бази цих партій, попри певну неповноту, показує, що прихильники лібералізму рекрутувались переважно з-поміж вищих і середніх прошарків населення, причому якщо до кадетів тяжіли в основному представники інтелектуальних вільних професій та службовці, то до праволіберальних організацій – чиновники, поміщики і частково представники традиційних соціальних верств (міщан, купців). Як для кадетів, так і для октябристів земські і частково міські установи (та їх співробітники) являлись організаційною базою у розбудові партійних структур. Це пояснює причини змагання за вплив на місцеве самоврядування, у ході якого домінування представників КДП та їх нечисленних союзників зліва протягом 1906-1907 рр. поступово змінилось перевагою їх праволіберальних суперників.

Фактично всі ліберальні партії не користувались особливою популярністю серед багатотисячної селянської маси. У той же час, на відміну від кадетів, праволіберальні партії досягли невеликих успіхів серед робітників (яких, однак,

в губернії було небагато). Верхівка ж кадетських і октябристських організацій мало відрзнялася за соціальним статусом як у Чернігові, так і на місцях.

Незважаючи на досить консолідовані дії партійної організації КДП, у ній можна помітити співіснування різних груп і точок зору, зокрема, на українське питання, як і щодо тактичної діяльності в краї. У цілому значна частина чернігівських кадетів підтримувала або лояльно ставилась до українських національних вимог, що уможливило підтримку їх організації з боку частини місцевої української інтелігенції, об'єднаної в УРДП.

Порівняно з кадетами, праволіберальні партії були менш активні в інформаційному полі, їхні організації не випустили жодної власної газети.

Незважаючи на подібні риси в ідеології, соціальній та організаційній основі чернігівських ліберальних об'єднань, вони різко розійшлися у питанні ставлення до революційного руху. Кадети від самого початку активно його підтримували, налагодили постійні й тісні контакти з найпоміркованішим крилом соціалістичних партій, що частково впливало з традиції співпраці в земських установах. Інші ліберальні організації навпаки активно протидіяли революції, хоча й до існуючої влади ставилися стримано, вважаючи необхідним її реформування.

Ця обставина була визначальною у ставленні адміністрації до ліберальних партій краю. Влада мала власну позицію і бачення ситуації в країні і, ясна річ, не могла змиритися з діяльністю кадетів, лідер яких, О.Муханов заявляв у кінці 1905 року, що «був революціонером усі минулі 12 місяців»⁹². Імперський уряд ясно усвідомлював, до здобуття влади прокадетською Думою означатиме продовження і поглиблення політичних і соціальних потрясінь у країні, повторний вихід на політичну арену радикальних революційних сил, повстання яких щойно вдалось придушити. Виходячи з цього, адміністрація краю вживала заходи до протидії кадетській пропаганді, у той час як праволіберальні партії користувались лояльним ставленням і свободою дій. Втім, хоча консолідація і партійні структури останніх зростали, результати виборів до II Думи показали, що октябристи все ще поступаються в умінні політичної боротьби своїм суперникам зліва.

Проте політичні технології виборних кампаній на Чернігівщині – тема для нового дослідження. Так само, як потребують подальшого вивчення і з'ясування питання соціальної бази праволіберальних партій, ставлення їхнього активу до національного і земельного питання. Досі мало уваги зверталось на проблеми взаємодії «Союзу 17 октября» з промонархічними організаціями, що діяли в губернії. Варті висвітлення також програмні дискусії кадетських провідників краю з приводу соціально-економічних реформ. Потребує доповнення і джерельна база для вивчення діяльності праволіберальних організацій Чернігівщини. Залишається актуальним дослідження «зворотної реакції» - ставлення широких мас населення краю до ліберальних партій лівого і правого крила. Думаємо, ці проблеми регіональної історії знайдуть свого дослідника.

Джерела та література:

1. Наумов Сергій Олександрович. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. - лютий 1917 р.) / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х. : ХНУ, 2006. – 344 с. : рис.

2. Общественное движение в России в начале XX века. – Т.3, Кн.5. – СПб,1914.

3. Белокопский И.П. Земство и конституция. – М.,1910. – 184 с.

4. Шацлло К.Ф. Русский либерализм накануне революции 1905-1907 рр. Организация, программы, тактика. – М.: Наука, 1985. – 347 с. ; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. – М.,1983.; Його ж. Партия октябристов в период первой русской революции. – М.,1987.; Його ж. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С. 96-142.; Його ж. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – С.143-183.

5. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905-1907

гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) //История СССР. – 1990. - №4. – С.71-88.

6. Демченко Т, Рубіс І. Вибори до І та ІІ Державних дум Росії на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 1999. - №3.; Демченко Т.П., Онищенко В.І. Депутати Першої Державної думи Росії – посланці чернігівського селянства // Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції. – К.-Ніжин, 1997. – С.148-152.

7. Демченко Т.В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. – Чернігів, Чернігівський обласний інститут підвищення кваліфікації та перепідготовки працівників освіти, 1998. – 66с.

8. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.) – Дис. на здоб. наук. ступ. к.і.н. – К.,1993. – 217с.

9. Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії (партії народної свободи) в Україні (жовтень 1905 – лютий 1906 рр.) // Український історичний журнал. – 1995. - №6. - С. 37-46.

10. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX-XX ст.) /Малик Я.Й., Вол Б.Д, Гелей С.Д. та ін.: Навч. посіб. - Львів: Світ, 2001. - 296 с.; Політична історія України. В 6-ти тт./ Редкол.: І.Ф.Курас та ін. – Т.1. На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 рік). – К.: Генеза, 2002. – 424 с.

11. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінця ХІХ ст. – початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К.1999. – 247 с.

12. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України в першій чверті ХХ століття (1900-1925 рр.) – Дніпропетровськ-Дніпродзержинськ: вид-во «Поліграфіст», 2001. – 245 с.

13. Напр., Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – 872 с., илл.

14. Локоть Т.В. Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы. – М.: Польза, 1906. – 368 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля. – Пг.: Огни, 1916. – 251 с.

15. І.Л.Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – 163 с.

16. Конституційно-демократическа партія. Съезд 12-18 октября 1905 г. – Спб, 1905. – 14 с.

17. Либеральное движение в России. 1902-1905 гг. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648с.; Партия Союз 17 октября. Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК. В 2-х томах. / Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905 -1907 гг. - М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 1996. - 408 с.

18. Конституційно-демократическа партія. Съезд 12-18 октября... - С. 5,12

19. Старинець О. Виникнення організацій ... - С.37.

20. Либеральное движение в России... - С. 444-445, 471.

21. Там само. – С. 452, 463.

22. Білоус А.О. Діяльність ... - С. 80.

23. Старинець О.Г. Виникнення організацій ... - С. 43.

24. Конституційно-демократическа партія. Съезд ... - С. 13-14.

25. Общественное движение в России в начале XX века. – Т.3, Кн.5. – СПб, 1914. – С. 167-168.

26. Там само. – С.169; Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 428.

27. Партия «Союз 17 октября» ...Т. 1. - С. 6,8.

28. Цит. за Общественное движение в России ... - С. 200.

29. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДАУК). – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 579. – Арк. 287 і зв.

30. Там само. – Арк. 291.

31. Там само. – Од. зб. 1124. – Арк. 371. Всього на станції працювало близько 400 осіб.

32. Там само. – Арк. 263-265.

33. Хижняков В.М. Воспоминания... - С. 235-236.

34. Є всі підстави припустити, що утворені восени комітети для виборів до думи не розпалися протягом зими, а перейшли фактично під контроль кадетів, прихильники яких на той час складали більшість у земстві. Про це опосередковано свідчить В.М.Хижняков, стверджуючи, що комітети уже створювались із метою підготувати обрання в думу осіб, які б проводили в думі постанови з'їзду 15 вересня 1905 року; а далі у спогадах він говорить: «Состав депутатов от черниговской губернии в первой Государственной Думе показывает, что эти комитеты сделали свое дело» - Див. Хижняков В.М. Воспоминания ... - С. 237.

35. ЦДАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб. 892. – Арк. 2.

36. Шелохаев В.В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии 1907-1914 гг. – М.: Наука, 1991. – С. 20.; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства поч. ХХ ст. (за спогадами М.М.Могиланського) // Сіверянський літопис. – 1999. - №4. – С. 137.

37. Десна. – 1906. - №1. – С. 3; №5. – С. 3.
38. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов... - С. 169.
39. Десна. – 1906. – №5. – С. 3-4; № 7. – С. 3; №16. – С. 3.
40. Десна. – 1906. - № 4. – С. 4.
41. Шелохаев В.В, Численность и состав кадетской партии... - С. 129.
42. Там само. - № 5. – С. 3.
43. Десна. – 1906. - № 11. – С. 2.
44. Десна. – 1906. - № 6. – С. 3.
45. Десна. – 1906. - № 13. – С. 2.
46. Десна. – 1906. - № 11. – С. 2.
47. Там само.
48. Шелохаев В.В. Численность и состав партии октябристов... - С. 169.
49. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.482. – Арк. 77.
50. Десна. – 1906. - №8. – С. 3.
51. Свод постановлений Черниговского Губернского Земского Собрания 1900-1909 годов. – Т.1./Сост. .М.Хижняков. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – С. 25-26.
52. Там само. – С. 28.
53. Там само. – С. 84-85.
54. Там само. – С. 87.
55. Десна. – 1906. - № 55. – С. 4.
56. Десна. – 1906. - № 31. – С. 3.
57. Утренняя заря. – 1906. - № 14. – С. 4.
58. Черниговское слово. – 1906. - №3. – С. 3.
59. Десна. - № 50. – С. 2.
60. Десна. - № 31. – С. 4; Журавльова Т. Діячі чернігівського земства... – С.137.
61. Утренняя заря. – 1906. - №13. – С. 1.
62. Десна. - № 36. – С. 4.
63. Утренняя заря. -1906. - № 24. – С. 1-2.
64. Десна. – 1906. - № 51. – С. 2.
65. Утренняя заря. -1906. - № 24. – С. 2.
66. Утренняя заря. – 1906. - №26. – С. 2.
67. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 560. – Арк. 136.
68. Там само. – Од.зб.557. – Арк. 226-227.
69. Утренняя заря. – 1906. - №35. – С. 3.
70. Утренняя заря. – 1906. - №27. – С. 2.
71. ЦДІАУК. – Ф.275. – Оп.1. – Од.зб.1161. – Арк. 40.
72. Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.780. – Арк. 1-2.
73. Напр., ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.385. – Арк. 4.
74. Киселев И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России... - С. 78.
75. Ветров Р.І., Донченко С.П. Політичні партії України ... – С. 35.
76. Шелохаев В. Численность и состав кадетской партии ... - С. 129.
77. Демченко Т. В., Онищенко В.І. Нариси з історії Чернігівщини... - С. 22.
78. ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп.1. – Од.зб.892. – Арк. 3.
79. Старинець О.Г. Виникнення організацій ... - С. 44.
80. Список складено на основі наступних матеріалів: Десна. – 1906. - №№ 1-16,20; Черниговские губернские ведомости. – 1906. – 13 апреля; ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од. зб. 482.
81. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії. – С. 90-91.
82. Локоть Т.В. Первая Дума... - С. 34.
83. Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії. – С. 92-93; Старинець О.Г. Виникнення організацій конституційно-демократичної партії ... - С. 44.
84. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.574. – Арк. 24; Од.зб. 1328. – Арк. 179 зв.
85. ЦДІАУК. – Ф.1439. – Оп.1. – Од.зб.369. – Арк. 14.
86. Там само – Од.зб.574. – Арк. 24.
87. Там само. – Од.зб.655. – Арк. 17.
88. Там само. – Арк.14.
89. Там само. – Од.зб.1328. – Арк. 179.
90. Десна. – 1906. - №5. – С. 4.
91. Партия «Союз 17 октября» ...Т. 1. - С. 131.
92. Цит. за Старинець О. Виникнення організацій ... - С. 43.

В.Є. ВАРЗАР – ОСНОВОПОЛОЖНИК ПРОМИСЛОВОЇ СТАТИСТИКИ

Народився Василь Єгорович Варзар 29 (16 ст. ст.) грудня 1851 року у родині військовослужбовця. Походив з дворянського молдавського роду Єгора Олексійовича Варзара. Матір звали Єлизавета Петрівна. На той час батько був підпоручиком Одеського єгерського полку, який розташовувався в м. Любліні (Польща). Згодом родина переїхала до м. Чернігова, де й відбулося формування В.Є. Варзара як громадянина, вченого, громадського діяча.

Навчаючись у Чернігівській гімназії, В.Є. Варзар входив до напівлегального «гуртка самоосвіти», очолюваного його другом дитинства Л. Гінзбургом, в майбутньому відомим громадським діячем і знаменитим хірургом. Тут В.Є. Варзар пройнявся революційними ідеями того часу. Закінчивши у 1869 році гімназію, він вступає до Київського університету, а згодом переводиться до Петербурзького технологічного інституту. Під час навчання Василь Єгорович не задовольняється офіційними лекціями, його цікавлять нова історія, політична економія, суспільствознавство. На Віденській всесвітній виставці, куди його було направлено від технологічного інституту, В.Є. Варзар встановлює зв'язки з російськими політичними емігрантами та колонією французьких емігрантів – паризьких комунарів. Разом з Л.С. Гінзбургом створює в інституті революційний гурток «лавристів», який мав зв'язок з багатьма містами Росії. Революційні ідеї В.Є. Варзара втілились у його першій праці – «Хитра механіка», яка вперше була надрукована у 1874 році журналом революційних народників «Вперед», що видавався П.Л. Лавровим у м. Женеві. Праця мала великий успіх і до 1917 року витримала декілька нелегальних перевидань як у Росії, так і за кордоном. У ній автор показав антинародну суть податкової політики царизму. Як наслідок, В.Є. Варзар потрапив до списку неблагонадійних осіб, а з 1874 року перебував під негласним наглядом поліції.

Після закінчення у 1874 році інституту В.Є. Варзару за сімейними обставинами довелося поїхати «на батьківщину в Чернігів».¹ Знайомі працівники губернського земства запрошують його на роботу, де Василя Єгоровича «дуже зацікавила робота по економічному вивченню краю, що включала в себе необхідні земству обстеження сільського господарства і промисловості».² Саме у цей час земства зіткнулися з проблемою справедливого і рівномірного оподаткування населення. Не була винятком і Чернігівська губернія, яка до того ж періодично зазнавала неврожаїв і потребувала продовольчої допомоги. Необхідні були достовірні матеріали для належного розкладу земських повинностей та визначення потреб населення у продовольстві. З цією метою у 1874 році Чернігівське губернське зібрання постановило створити спеціальну комісію. Члени комісії, ознайомившись зі станом справ у цій галузі як у Чернігівській, так і в інших губерніях, дійшли висновку, що «без збирання нових, більш точних статистичних відомостей про землеволодіння та прибутковість земель і міського майна, а особливо про цінність і прибутковість фабрик і заводів, правильна розкладка земських податків не може бути зовсім зроблена».³ Збирання таких відомостей комісія рекомендувала доручити «не випадковим збирачам, а особам, які спеціально поставили себе для цієї мети», створивши при губернській управі статистичне відділення.⁴ Членами комісії були розроблені «Основания устройства земской статистики в Черниговской губернии», якими передбачалося, що статистичне відділення буде складатися з головуючого, члена управи та двох спеціально запрошених для цього співробітників «переважно з осіб, що отримали вищу освіту».⁵ 21 листопада 1875 р. губернська

управа ухвалила створити статистичне відділення. Рішення управи підтримало земське зібрання і 12 грудня того ж року виділило на потреби статистичного відділення 4.200 крб. Водночас відділенню було доручено підготувати детальну програму майбутніх статистичних досліджень.⁶

7 лютого 1876 року при губернській земській управі було відкрито статистичне відділення, до складу якого увійшли В.Є. Варзар, П.П. Червінський, а згодом і О.О. Русов. В.Є. Варзар був у цій справі людиною не випадковою, адже мав вищу технічну освіту і був автором уже згадуваної вище праці у галузі політекономії «Хитрая механика».

Не випадково людиною був і П.П. Червінський (1849-1931). Закінчив Петро Петрович Петербурзький інститут землеробства. У 1875-1876 рр. на сторінках ліберальної газети «Неделя» з'явився ряд його статей, в яких автор намагався обґрунтувати ідею самобутнього шляху економічного розвитку Росії і виявив себе «як типовий ліберальний народник-теоретик».⁷

Що ж стосується О.О. Русова (1847-1915), то він мав певний досвід статистичних робіт. Відомо, що Олександр Олександрович, працюючи у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства, разом з відомим етнографом П.П. Чубинським у 1873 році брав участь у розробці «Программы для собирания этнографических и статистических данных».⁸

Розпочинаючи свою діяльність у лютому 1876 року, члени статистичного відділення не мали точного уявлення про засоби і можливі межі своїх досліджень, адже «губернське зібрання, прийнявши постанову про влаштування відділення, не дало йому певної програми або інструкції, якою б можна було керуватися».⁹ Таким чином, чернігівським статистикам необхідно було у першу чергу визначити спосіб своїх дій і скласти програму для збирання статистичних відомостей. З цією метою вони детально ознайомилися з матеріалами журналів, справ і окремих видань Чернігівського земства, а також зі способами і прийомами, які застосовувались для збирання статистичних відомостей у різних губерніях. Статистичне відділення також «увійшло в безпосередні зв'язки з Імператорським Російським географічним товариством, Південно-Західним відділенням географічного товариства, з центральним статистичним комітетом, з статистичними комітетами Чернігівським і губерній, прикордонних з Чернігівською, з статистичними комітетами, відомими своїми працями з провінційної статистики Росії (Нижегородським, Вітебським, Самарським), зі статистичними бюро при Херсонській губернській земській управі, з губернськими управами: Тверською і Рязанською».¹⁰

Для написання програми оціночно-статистичних робіт по Чернігівській губернії також були використані «окремі статистичні дослідження різних приватних осіб, що проводилися в Південній Росії в XVIII і XIX віках з часів Рум'янцевського опису Малоросії, порівняння даних якої з тими, які будуть добуті в XIX столітті, чернігівські статистики ставили собі як певне завдання історико-статистичного порівняння». Крім Рум'янцевського опису Малоросії, чернігівським статистикам були відомі «Краткое описание о малороссийском народе и военных его делах» Петра Симоновського (1765), «Землеписание Малої России, изъясляющее города, местечки, реки, число монастырей и церквей и сколько где выборных козаков, подпомощников и посполитых по ревизии 1764 года находилось» Василя Рубана (1777), «Черниговского наместничества топографическое описание 1786 г.» Опанаса Шафонського (1851), «Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях» Якова Марковича (1793) та багато інших.¹¹

Отже, в плани чернігівських статистиків входило збирання не тільки матеріалу, необхідного для практичних потреб земства, а й даних з історії, географії, топографії та етнографії Чернігівської губернії.

Статистики розробили такі програми майбутніх досліджень: В.Є. Варзар – із статистики промисловості та нерухомих маєтностей, П.П. Червінський – із сільськогосподарської статистики, М.О. Константинович (голова статистичного

відділення) – із статистики народної освіти, медицини, страхування і торгівлі.¹² У липні 1876 року програми були розглянуті відділенням і наприкінці серпня віддруковані. Маючі на меті збирання «надійних даних для правильної і зрівняльної розкладки земського податку», а також завдання «якомога повнішого вивчення губернії в статистико-економічному відношенні»,¹³ «Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» виходила з необхідності вивчення «становища землеробства і залежний від нього ступінь прибутковості земель».¹⁴ Відділення визначилось також і з методикою статистичного дослідження, обравши так званий «географічний або описовий метод», за яким статистичні дані обробляються не тільки за складовими групами населення, а й за географічними районами. Водночас було прийнято експедиційний метод роз'їздів із збиранням даних на місцях за допомогою опитування представників різних прошарків населення.¹⁵

Визначившись з методикою та програмами і отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, чернігівські статистики 5 жовтня 1876 року почали обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. В.Є. Варзару дісталась «найбідніша і безплідна піщана волость Чернігівського повіту (Редьківська)».¹⁶ Програма та наслідки пробного обстеження волостей були опубліковані в «Трудах статистического отделения при Черниговской губернской земской управе».¹⁷ До цього збірника увійшли лише ті дослідження, які, на думку членів статистичного відділення, «являли інтерес і цільність самі по собі». За його межами залишилися практично всі цифрові дані про врожайність, про орендні та продажні ціни на землю і таке інше. Їх друкування у вигляді карт і таблиць було відкладене до закінчення оціночно-статистичних робіт по всьому Чернігівському повіту.¹⁸

В.Є. Варзар, крім того, що брав найактивнішу участь у впорядкуванні «Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» і «Трудов статистического отделения при черниговской губернской земской управе», підготував науково-теоретичну статтю «О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ», яка була надрукована в «Земском сборнике Черниговской губернии». Він визначив теоретичні принципи та практичні засоби оцінки міського майна. Проаналізувавши досвід оціночних робіт у В'ятському та Херсонському земствах, автор статті запропонував обкладати земським податком продажну вартість будинку, яка визначалась його прибутковістю, а не «природну вартість, яка визначається витратами на будівництво».¹⁹

Під керівництвом Василя Єгоровича Варзара чернігівськими статистиками у 70-х роках XIX ст. були проведені перші промислові переписи. Перед статистиками стояли такі теоретичні питання: про одиниці спостереження у промисловості, про принципи класифікації виробництва та про ознаки, які повинні бути включеними до програми переписів. На протигагу західноєвропейській статистиці, яка брала за одиницю обліку виробництво окремо від інших функцій підприємства, чернігівські статистики вперше прийняли за облікову одиницю підприємство як єдине господарське ціле. В основу свого дослідження В.Є. Варзар поклав програму, прийняту у 1870 році з'їздом секретарів губернських статистичних комітетів, проте його програма мала ряд особливостей: із 20 питань, які він додав до програми центрального статистичного управління, більше половини стосувалися становища робітників. Це були питання про заробітну плату різних категорій персоналу; кількість постійних і тимчасових працівників, жінок, дітей; оплату натурою та якість продуктів, що видавались у рахунок заробітної плати; тривалість робочого дня, нічні роботи; факти втрати працездатності через нещасні випадки на підприємствах та ін. При цьому передбачалось отримання відомостей не від власника підприємства, а шляхом безпосереднього опитування робітників.

В.Є. Варзар займався також аналізом розвитку кустарної промисловості Чернігівської губернії. Він вважав, що «подвірний перепис господарств і

групування їх у відому кількість середніх типів господарств з усіх їх господарським обладнанням – єдиний спосіб уявити картину економічного побуту кустарів з усією повнотою». ²⁰ Так, описуючи шкіряний промисел у Чернігівському повіті, В.Є. Варзар показував, що промислові господарства різняться між собою розмірами доходу: з одного боку, є родини з доходом 500-800 руб., а з іншого – майже старці. При обробці статистичних даних чернігівські земські статистики ділили кустарів на дві групи: ті, що мали землеробське господарство, і ті, що його не мали. В кожній групі виділялось три підгрупи: кустарі, які працювали для вільного продажу, кустарі, які працювали для замовників, та кустарі, які працювали для скупників. Ця класифікація статистичного матеріалу по кустарній промисловості пізніше використовувалася більшістю земських статистичних відділів.

В.Є. Варзар, працюючи у земстві, брав активну участь у статистичному обстеженні повітів і розробці методів оціночної статистики. У 1877 році за результатами обстеження Чернігівського та Борзенського повітів були видані два томи «Материалов для оценки земельных угодий», в яких визначився особливий тип земських статистичних робіт, що одержав назву «чернігівського». Публікацією зазначених праць закінчився період співробітництва В.Є. Варзара, П.П. Червінського та О.О. Русова.

Діяльність земського статистичного відділу видалась місцевій адміністрації «чимось підозрілим, великі пани занепокоїлися розслідами власності і селян і панів». ²¹ Їх лякало те, що подальше вивчення розмірів землеволодіння, умов оренди землі, умов найму та багатьох інших питань виявить реальне становище селянського господарства, його відносини з поміщицьким господарством. Поміщики не тільки оскаржували діяльність чернігівських статистиків у своїх дописах на ім'я губернатора, а й намагалися дискредитувати їх на губернських земських зборах. ²² В.Є. Варзар писав, що «час був глухий і підозрілий. Всяке розпитування населення про землю вважалось небезпечним... Доля наша була вирішена – Статистичне Бюро було закрито». ²³ 18 січня 1878 року Чернігівське губернське зібрання постановило припинити діяльність статистичного відділення. Таке рішення мотивувалось тим, що роботи відділення могли бути корисними лише як науковий матеріал. «Інтереси науки це одне, а інтереси земського оподаткування інше. Земство, - наголошували противники статистики, - має право і зобов'язане переслідувати лише практичні цілі даної хвилини». У той же час, вони визнавали, що якби «Программа для статистико-экономического изучения Черниговской губернии» «була виконана не по всій губернії, але хоча б по одному повіту, то ми отримали б один з найкращих етнографічних творів». ²⁴

У цей час особисто до В.Є. Варзара звернулися спочатку Новозибківське, а потім й Остерське земства з проханням зробити оціночний опис їх повітів. Наслідком цієї роботи стали ще два томи «Материалов для оценки земельных угодий». Особливістю роботи В.Є. Варзара є оцінка якості ґрунтів, що дозволяло розраховувати врожайність і доходність земель. Після відновлення у 1880 році роботи Чернігівського земського статистичного бюро В.Є. Варзар у ролі постійного консультанта брав участь у складанні карти ґрунтів губернії. «На цьому закінчилась моя діяльність як земського статистика, - писав В.Є. Варзар у «Воспоминаниях старого статистика». – Настав час самої глухої реакції, і я занурився цілковито в земську діяльність як гласний повітових і губернських Земських Зборів і Чернігівської міської Думи. Майже 14 років (з 1878 до 1892 року) був робочою земською конякою, брав участь в усіх зборах, комісіях і роботах місцевих громадських установ... У вільні дні від участі у всіляких громадських засіданнях, комісіях і поточної земської роботи я не забував і статистику. Поступово я розробляв зібрані мною при роз'їзних обстеженнях матеріали і друкував дрібні замітки і статейки в газетах і журналах. Серйознішою роботою був опис кустарних промислів Новозибківського та Чернігівського повітів...» Підсумки вивчення ним кустарних промислів Чернігівської губернії

були опубліковані у п'ятому випуску «Трудов комиссии по исследованию кустарных промыслов»(Спб.,1887).

Діяльність В.Є. Варзара у Чернігові проходила у несприятливих умовах. Ще у 1874 році він був взятий під негласний нагляд поліції, а у 1879 році в квартирі Варзарів було вчинено обшук, оскільки Василь Єгорович товаришував з «неблагонадійними» та «явно злочинними особами» – Лизогубом, Мокиєвським-Зубком, Коваликом та іншими старшими товаришами і членами гуртка «Вперед». До того ж у 1890 році загострились особисті стосунки з губернатором. Перед В.Є. Варзаром були зачинені всі двері: був обраний міським головою – не затвердили, головою земської управи – не затвердили і т. д. Нарешті, йому заявили, що «по неблагонадежности и вредному направлению и влиянию на общественные круги» він не може займати в Чернігівській губернії жодної виборної посади. Василю Єгоровичу довелося залишити земську роботу і виїхати з Чернігова.²⁵

Спочатку він їде до Петербурга, а пізніше до Риги, Ревеля. Василь Єгорович працює фабричним ревизором міністерства фінансів, потім міністерства торгівлі і промисловості. В Петербурзі він очолює роботи по організації російської державної промислової статистики. Під його керівництвом і за розробленими ним програмами у 1900 та 1908 роках проведено переписи крупної фабрично-заводської промисловості Росії, які вважаються видатними досягненнями промислової статистики. При організації переписів 1900 та 1908 років відбулося уточнення класифікації галузей промисловості. Ознакою для класифікації підприємств за галузями стали: споживче призначення продукції, характер сировини, схожість технологічного процесу. Класифікація виробництва, розроблена В.Є. Варзаром, була визнана не тільки у своїй країні, а й за кордоном.

Програми промислових переписів 1900 та 1908 років передбачали показники загальної вартості продукції, випуску основної продукції в натуральному і вартісному вираженні, кількості і потужності двигунів, кількість спожитого палива і сировини, складу і вартості обладнання, кількості робітників та їх розподіл за віком і статтю та інші. Найбільшою ж перевагою промислових переписів 1900 і 1908 років стала продуманість програми і широке охоплення досліджуваних питань. Матеріали переписів дозволили побачити соціально-економічні зміни в економіці країни. Так, за підрахунками В.Є. Варзара, кожне п'яте підприємство оброблюваної промисловості, яке існувало у 1900 році, у 1908-ому ліквідувалося, не витримавши конкуренції. При цьому середні розміри діючих у 1908 році стали удвічі більшими, ніж ліквідовані, що свідчить про процес концентрації і централізації капіталів.

Великою роботою В.Є.Варзара того часу було тритомне дослідження по статистиці страйків.²⁶

У перші роки радянської влади Василь Єгорович працює в Центральному відділі статистики Всесоюзної Ради народного господарства і Центральному статистичному управлінні, читає лекції з проблем статистики у вузах Москви і Ростова-на-Дону. З наукових праць цього періоду на особливу увагу заслуговують такі: «Динаміка промисловості Південно-Східного краю», «Статистичний огляд промисловості Південно-Східного краю 1900-1920 рр.», «Про зниження продуктивності праці в промисловості», «Нариси основ промислової статистики».

Узимку 1931 року Василь Єгорович переїхав до родини старшого сина в Ленінград, де й провів останній десятирічний період свого життя. Там він продовжив роботу над двома неопублікованими працями: «Промышленность России за последние 25 лет» (написана у 1914 році) та «Индекс физического объема потребления СССР за сорок лет (1887-1926)».

Помер В.Є. Варзар 27 вересня 1940 року. Поховали його у Ленінграді на Богословському кладовищі. Ім'я видатного представника земської статистики і основоположника російської промислової статистики, визначного дослідника посіло належне місце в історії економічної думки.

Джерела та література:

1. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 7.
2. Там само. – С. 7.
3. О необходимости собиранія статистических сведений о губернии // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 9 – 10. – С. 105.
4. Там само. – С. 104 – 108.
5. Там само. – С. 111, 109.
6. Журналы очередного губернского земского собрания 1875 г. // Земский сборник Черниговской губернии. - 1875. - № 11 – 12 . – Приложение. – С. 172, 177.
7. Корнійчук Л.Я. «Капітал» К. Маркса і ідеологія народництва (70-ті – початок 80-х років XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР . – Вип. 14. – К., 1980. – С. 91 – 93.
8. Програма для собиранія етнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Руссовым. К.,1873.
9. Доклад Статистического Отделения Губернской Земской Управе // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – С. 190.
10. О первоначальных действиях статистического отделения при Губернской Земской Управе. (Доклад члена Управы П.А. Константиновича) // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 1 – 4 . – С. 16 - 17.
11. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 17 – 18.
12. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 396 - 397.
13. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т. 1, - Черниговский уезд. – К., 1877. – С. 11.
14. Руссов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики. – К., 1909. – С. 27.
15. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии. - 1876. - № 9 – 12 . – Приложение. – С. 398.
16. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
17. Труды статистического отделения при черниговской губернской земской управе. – Вип. I. – Чернигов, 1876.
18. Там само. – С. 3.
19. Див.: О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ. (Доклад члена статистического отделения В. Е. Варзара) // Земский сборник Черниговской губернии. – 1876. - № 1-4. – С. 120-162.
20. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов. - Спб.,1887. – Вип. 5. – С. 354.
21. Русова С. Життя українського ідеаліста кінця XIX в. Ол. Ол. Русова. – Львів, 1938. – С. 5.
22. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1876 г., состоявшейся в январе 1877 г. – Чернигов,1877. – С. 215.
23. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 8.
24. Журналы заседаний очередного черниговского губернского земского собрания сессии 1877 г., состоявшейся в январе 1878 г. // Земский сборник Черниговской губернии. – 1878. - № 1-4. – С. 515.
25. Варзар В.Е. Воспоминания старого статистика. Ростов-на-Дону, 1924.-С. 12.
26. Варзар В.Е. Статистика стачек рабочих на фабриках и заводах (за 1905 год – Спб., 1908; за 1906-1908 годы – Спб., 1910).

Валентин Панченко

І.П. БІЛОКОНСЬКИЙ: СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ (1864 – 1879 рр.)

Іван Петрович Білоконський народився у м. Новозибкові Чернігівської губернії, в сім'ї збіднілого дворянського лікаря. Першим навчальним закладом, до якого він вступив, було Новозибківське повітове училище. Учителем історії і географії там був Е.В. Чарторийський, людина прогресивних поглядів та аналітичного розуму, до якого І.П. Білоконський проникся великою повагою, часто бував у нього вдома і під впливом свого вчителя перетворився, як писав про це сам, на "крайнього нігіліста". Його ідеалом став Базаров І.С. Тургенєва, а улюбленим критиком – Д. Писарев. Наслідуючи свого улюбленого героя, Іван Петрович уже

тоді відпустив довге волосся, носив сині окуляри, ловив жаб і таємно займався їх “анатомією”. З такими переконаннями він вступив до третього класу Чернігівської гімназії, де на той час “панував ще вільний дух”. Особливою популярністю серед гімназистів користувався учитель літератури М.А. Вербицький. Вони часто бували у нього вдома на Лісковичі, де їх радо зустрічала мати вчителя. Микола Андрійович заохочував своїх учнів читати твори російських та іноземних класиків. Запрошував на риболовлю на Десну і її плавні, вів бесіди на суспільно-політичні теми. Його вірші друкувались у “Неделе”, “Природе и охоте”, українському часописі “Основа” [2, с. 66].

За допомогою М. Вербицького Іван Петрович познайомився з представниками чернігівського суспільного руху, який уже тоді охопив провідні кола інтелігенції. Одним із перших таких знайомих гімназиста Білоконського став І.Л. Шраг. Його політична біографія приваблювала тим, що була пов'язана з революційним рухом серед молоді. Гімназисти переповідали, що Ілля Людвигович був студентом медико-хірургічної академії, належав до радикалів, пропагандистів гуртка студентів, який у 1868 р. став винуватцем хвилювань і сходок на противагу реакції, що виникла в урядових колах після замаху студента юридичного факультету Московського університету Д. Каракозова на життя імператора Олександра II 4 квітня 1866 р. По цій справі було залучено 36 осіб, які за обвинувальним актом належали до таємного (в Москві) товариства “Ад”, створеного виключно для царубиства. Крім Д. Каракозова, винним визнали також його двоюрідного брата М. Ішутіна. Обидва були засуджені до смертної кари, але останній подав прохання на помилування і був висланий на довічну каторгу. Як з'ясувалося, штовхнув руку Д. Каракозова картузник О. Комісаров, якому надали потім звання спадкоємного дворянина. Після зазначених подій поліція розпочала каральні заходи, проти яких виступали студенти, в тому числі і студенти медико-хірургічної академії. Академію закрили, організаторів заарештували. “За бунт” І.Л. Шрага було заарештовано і доставлено під нагляд поліції в Чернігів. Такі чутки поширювалися серед гімназистів і сприяли формуванню відповідних суспільно-політичних поглядів [2, с. 68].

Запам'яталася гімназія Івану Петровичу літературними вечорами, які проводив М.А. Вербицький. На обговорення загалу він виносив твори Лаврова, Герцена, Чернишевського, Лассаля, В. Гюго, Діккенса, Теккерея та ін. Окремим гімназистам рекомендував навіть праці Фейєрбаха і Дарвіна. “Така маса наукової літератури і публіцистики погано переварювалася в головах гімназистів, але, звичайно, вона нашттовхувалась на шляхи пошуку відповіді на питання про краще життя. Саме на цій основі з'явилася проблема взаємовідносин між поколіннями батьків і дітей та геніально відтворена І. Тургенєвим в “Отцах и детях” [2, с. 71]. На особистому прикладі І.П. Білоконський показує, які труднощі довелося пережити його батькам, коли вони намагалися знайти спільну мову з сином у поглядах на суспільно-політичне життя та майбутню професію. Після таких розмов “з великими труднощами, – писав Іван Петрович, – дотягував я літні канікули, по закінченні яких з гарячковим трепетом мчався у Чернігів, щоб скоріше прилучитися до тамошнього, повного для мого інтересу, життя” [2, с. 71].

На той час до гімназії долинали чутки про “пропагандистів”, які ходили в народ, щоб своїми роз'ясненнями показувати йому шлях досягнення свободи. Першими серед них були Левенталь і Аксельрод. Гімназисти уявляли їх як діячів революції: в червоних сорочках, ботфортах і синіх окулярах. Незабаром після цього в окремих гімназистів з'явилися “нелегальні брошури” і часопис “Вперед”, що видавався за кордоном Лавровим. Молодь жадібно читала усе заборонене, після чого приєднувалася до ідеї про те, що усім, хто любить свій народ і бажає йому свободи, необхідно все кидати, включно і навчання, і йти в народ для “пропаганди”.

Віра в пропаганду доходила в той час до абсурду. Арифметично визначали, через який саме час можна “розпропагувати” усю Росію. Якщо кожен пропагандист переконає за місяць лише три особи, а потім кожен з них щомісяця по три, то

вийде карколомна цифра. Така робота одного пропагандиста мала дати понад 700 тисяч послідовників. Якщо підготувати сто пропагандистів, то за рік вони мають залучити понад 70 млн. прихильників, що й потрібно було, на думку І.П. Білоконського, довести [2, с. 72].

Для здійснення своїх задумів Іван Петрович вступив до “комуни” Лизогуба. Він знав, що Лизогуби багаті і знатні поміщики Чернігівської губернії, проживали у м. Седнів, за 25 верст від Чернігова, над річкою Снов. Тут мешкала бабуся І.П. Білоконського, і проїздом із Новозибкова в Чернігів вони з батьком завжди там зупинялися. Після смерті старих Лизогубів залишилися три сини: Ілля, Дмитро і Федір Андрійовичі. Чернігівський маєток дістався Дмитру, який і влаштував там “комуну”. На чолі “комуни” стояв товариш Дмитра, колишній студент медико-хірургічної академії Василь Штильке. Він був вихователем молодшого брата Дмитра – Федора та Поля Гефштеттера, ровесника Федора, рідні якого – мати, старший брат і дві молодші дочки – теж проживали в “комуні” [2, с. 73].

22-річний Василь Костянтинович Штильке “не тільки був демократом у широкому значенні цього слова, але й аскетом, який намагався виховати із себе діяча типу Рахметова із роману Чернишевського “Что делать?”, здатного перенести усі прикросі як політичного режиму, так і властиві життю народу. Цього він вимагав і від усіх “комунарів”, включаючи Поля і Федю. В особі останнього Штильке бачив дуже багатого спадкоємця, який, якщо витравити з нього поміщицьке походження, може багато зробити для народу, і Василь Костянтинович не шкодував часу і сил, щоб виховати із хлопчаків майбутніх народних діячів. Безумовно, робив він так за погодженням з Дмитром Андрійовичем” [2, с. 74]. Це відбувалося у 1871-1872 рр., коли І.П. Білоконському виповнилося 16 років і коли В. Штильке був для нього старшим товаришем і прикладом для наслідування. Для Василя Штильке у свою чергу ідеалом народного діяча був пропагандист, який заглибився у народне середовище, злився з ним і все своє життя поклав на благо народу, котрий сам повинен улаштувати свою долю. Прояснення народної думки, боротьба з селянською темнотою і неучтвом, вказівка на істинні причини народного лиха – ось та робота, яку повинен вести занурений в народне середовище пропагандист. Таким Василь Костянтинович залишався до кінця свого життя. Як згадував І.П. Білоконський, через 35 років після “комуни” Лизогуба він прочитав у газеті “Сибирский листок” про смерть депутата III Державної думи від Томської губернії Василя Костянтиновича Штильке [2, с. 76].

Щодо самого Дмитра Андрійовича, то зазначимо, що народився він у 1850 році, був одним із засновників народницької організації “Земля і воля”, навчався в Петербурзькому університеті, з якого виключений за участь у революційному русі. Після смерті батьків майже всю спадщину продав і витратив на потреби народницької організації. У 1878 році був заарештований, обвинувачений у підготовці замаху на Олександра II. 1879 р. – засуджений Одеським військовим окружним судом до смертної кари. Просити помилування відмовився, і 10 серпня 1879 р. страчений в Одесі [12, 400 с.].

І.П. Білоконський згадував, що в “комуні” про Дмитра Андрійовича говорили, що він був народником-пропагандистом, через м. Броди Волинської губернії одержував нелегальну літературу з-за кордону. Такі нелегальні брошури були в “комуні”. У Седневі розповідали, що Дмитро, одягнутий селянином, часто їздив по селах на возі, роздавав книги, вів заборонені розмови з селянами. Свої особисті потреби він звів до мінімуму, а всі свої кошти передав на пропаганду кращого життя серед народу. Пізніше у хроніці „Соціального движения в России за десятилетие (1878 – 1888 гг.)” Іван Петрович прочитав про Д. Лизогуба: „То був один із найбільш характерних типів південних терористів. Його фанатизм в революційній справі був таким сильним, що він продав своє майно у Малоросії, реалізував капітал понад 100000 руб. і хотів навіть з цією метою ліквідувати інші маєтки” [2, с. 78].

У 1893 р. із „Материалов для истории русского социально-революционного движения” І.П. Білоконський дізнався, що Д. Лизогуба видав жандармам колишній студент Харківського ветеринарного інституту Федір Курицин, („Федька”), якого утримували в одній камері з Д. Лизогубом. Крім того, були свідчення народного вчителя, дворянина Володимира Дриги, якого Д. Лизогуб зробив довіреною особою і розпорядником свого майна та капіталу, побоюючись, що при арешті усе те буде конфісковано. Після арешту Д. Лизогуба, В. Дрига, бажаючи заволодіти багатством Д. Лизогуба, приховав значну суму, зробивши при цьому заяву, що в Чернігівській губернії існує революційна організація, створена Дмитром Андрійовичем.

Згадуючи про це в своїх спогадах, І.П. Білоконський писав: „Особисто на мене „комуна” мала великий і, безумовно, благотворний вплив. За чаєм, обідом, вечорами у нас відбувалися розмови про майбутній устрій, краще життя, критикувався існуючий державний і суспільний порядок, обговорювалися прогресивні твори російської і зарубіжної літератури, співалися революційні пісні. Життя в „комуні” здійснило переворот у моїй психіці, і поза цим життям я вже не знаходив собі нічого іншого” [2, с. 80].

„Комуна” закінчилася для Івана Петровича дуже просто і несподівано. Одного дня приїхав батько і, посилаючись на хворобу матері, забрав його у Новозибків. Невдовзі батьки помітили пригнічений настрій сина і вирішили відправити його в Казань, де старший син працював товаришем міського прокурора. Не знайшовши спільної мови з братом і не бажаючи його скомпрометувати своїми поглядами, І.П. Білоконський залишив Казань і переїхав до Києва, котрий на тривалий час став для нього джерелом духовного життя.

У чому полягала суть цього джерела і як воно впливало на формування суспільно-політичних поглядів та участь у громадському житті, Іван Петрович розповів у своїх спогадах „Дань времени”. „Окрім українофілів, як і раніше найбільш солідного, культурного і освіченого елемента, який був постійним збудником суспільного руху, Київ заповняли представники різноманітних, тоді туманних, революційних течій” [2, с. 81].

Серед молоді були свідомі чи несвідомі послідовники М. Бакуніна і П. Ткачова, С. Нечаєва і М. Драгоманова, П. Прудона і П. Лаврова. Усіх їх можна було розділити на дві групи: чистих пропагандистів, які вірили у значимість книги і слова, та бунтарів, котрі вважали за потрібне піднімати маси на боротьбу силою. Чисті пропагандисти своїми поглядами стояли ближче до П. Лаврова і М. Драгоманова. Закликаючи „йти в народ”, вони вважали, що спочатку потрібно самому бути освіченою і вихованою людиною. М. Бакунін і С. Нечаєв, навпаки, звертаючись до молоді, вимагали „кидати все” і йти в народ, бо наука, збільшуючи прірву між освіченими і неосвіченими, шкодить революції. Менше серед молоді було прихильників П. Ткачова і П. Прудона, погляди яких були не завжди зрозумілими загальній масі.

І.П. Білоконський приєднався до однієї з груп, на чолі якої стояла Л. Волкенштейн, дружина відомого тоді лікаря О.О. Волкенштейна. Ця група збиралася на квартирі Ф.К. Волкова і була названа ним „жовтим інтернаціоналом”. Ярлик цей свідчив, що сам Ф.К. Волков вважав групу „жовторотою молоддю” і не надавав їй особливого політичного значення. Однак скоро жандарми звинуватили Ф. Волкова у створенні „жовтого інтернаціоналу”. Приводом для обвинувачення був донос чиновника контрольної палати Велєдницького, в якій служив Ф. Волков. Підтвердив це і семінарист Богословський – один із учасників цієї групи. Жандармам Ф. Волков був охарактеризований як керівник українофілів ще з 1873 р., секретар „Громади”, який вів переписку з іншими революційними організаціями та емігрантами. Крім того, він улаштував у Женеві друкарню для М. Драгоманова і, нарешті, з 1874 р. по 1876 р. утримував „комуністичну квартиру” для молоді, яку називав „жовтими радикалами”.

Жандарми сприйняли донос як інформацію про небезпечний „розсадник

нігілізму”, в якому під час зібрання молоді Ф. Волков читав „складений ним курс нігілістичної історії по Фохту, Бюхнеру, Фейербаху”, де проходила думка, що „бога нема, заперечувалася святість віри і сім’ї”. Стверджувалося, що цю квартиру відвідував професор М. Зібер і читав там „соціалістичний курс політичної економії по Карлу Марксу”. Зазначеного було достатньо, щоб Ф. Волкову не минути „вельми віддалених місць”, але він вчасно виїхав за кордон. За відсутності чоловіка у В’ятську губернію була вислана ні в чому не винна його дружина, а Ф. Волкову довелося прожити за кордоном до 1905 р. і повернутися в Росію майже в 60-річному віці [2, с. 85-86].

Згаданий семінарист Богословський обмовив і І.П. Білоконського, якому довелося виїхати з Києва в село, де він вирішив здійснити свою заповітну мрію – „піти в народ”. Таким селом для нього став хутір у Чернігівській губернії, де проживала на той час сім’я визначного українського діяча, одного з перших земських статистиків О.О. Русова. Там Олександр Олександрович під наглядом поліції займався землеробською працею, а його дружина, Софія Федорівна, виконувала роль кухарки і робітниці. Направили І.П. Білоконського до них за рекомендацією, бо він особисто мріяв зайнятися селянською працею і „бути серед народу”. Через деякий час з’ясувалася повна і безнадійна нездатність молодій людині до праці на землі. „Ідучи за плугом, - згадував Іван Петрович, - я на кожному кроці падав, доставляючи велику розвагу для працюючих поряд селян, тим більше, що не слухаючи моїх тривожних вигуків, кінь продовжував тягнути мене разом з плугом, поки я не кидав останнього. Піднявшись на ноги і обтрисившись від землі, я гнався за ним, хапався за плуг, але, бажаючи поставити його так, щоб він орав землю, знову падав і т.д.” [2, с. 86]. Спостерігаючи за такою „роботою”, О.О. Русов делікатно дав зрозуміти молодій людині, що обробляти землю для неї не зовсім посильна справа і запропонував перейти у млин. Там уже працював студент першого курсу Київського університету І. Ляшенко. Робота була важкою, про якісь там розумові вправи не могло бути і мови, ніколи було прочитати жодної книжки. Після цього І.П. Білоконський прийшов до висновку, що землеробська праця не відповідає його фізичним можливостям, і залишив хутір.

За допомогою знайомих він переїхав у село Ольшаницю Васильківського повіту Київської губернії, де отримав посаду народного вчителя. Незважаючи на бідність і напівголодне існування, І.П. Білоконський з молодечим завзяттям взявся до роботи і вже невдовзі звернув на себе увагу старшого вчителя М.О. Шпаченка із сусідньої п’ятикласної школи на цукровому заводі багатій фірми Яхненка-Смиренка. Не без суму залишав ольшанських діток і селян, серед яких „вів пропаганду”, молодий учитель. „Ольшанці любили мене як учителя, – згадував Іван Петрович, – але в ролі пропагандиста я, 18-річний юнак, здавався їм, певно, смішним. В крайньому випадку я не помічав ніяких наслідків моєї пропаганди, і в цей час у мене зародилися сумніви в значенні такої діяльності серед народу” [2, с. 89].

На початку 1875-1876 н.р. І.П. Білоконський був призначений учителем Городищенського початкового училища при цукровому заводі Яхненка і Смиренка. Тут неодноразово бував Т.Г. Шевченко, а Платон Федорович Смиренко став першим видавцем віршів поета. На час приїзду Івана Петровича в Городище П.Ф. Смиренко вже не було серед живих, не служив там і знаменитий етнограф П.Л. Чубинський, якого жандарми вважали революціонером і котрий допомагав у Женеві влаштувати друкарню для М. Драгоманова. Українофільський відбиток разом з тим був помітний тут на всьому життєвому устрої. Великим покровителем української культури був голова управління заводу, брат покійного Платона Федоровича, Василь Федорович Смиренко. Цього було достатньо, щоб на заводі повним правом користувалися українська мова, українська пісня та українська музика. Що стосується школи, то офіційною мовою викладання була російська, але вчителі, особливо І. Шпаченко і В. Павлов, були фанатами всього

україномовного і з великою гордістю говорили про героїчне минуле України, козацькі часи, славних гетьманів і кошових отаманів.

Узагальнюючи вивчені джерела, зазначимо, що саме в цей період відбулися різкі зміни у житті Івана Петровича. Вони пов'язані із знайомством з Левком Платоновичем Смиренком, студентом Київського університету, сином П.Ф. Смиренка. „Уже на другий день по приїзду, - згадував І.П. Білоконський, - він запросто прийшов до нашої учительської квартири і справив на мене чарівне враження як зовнішнім виглядом, так і духовним змістом” [2, с. 91]. Через деякий час відбулося, за наполяганням Левка, знайомство з сім'єю Смиренків. Складалася вона з матері – Тетяни Іванівни, дочки Маші і чотирьох синів – Левка, Миколи, Платона та Олексія. Будинок Смиренків був тоді, на думку І.П. Білоконського, центром місцевої культури. Окрім великої бібліотеки, передплачувалися усі кращі на той час часописи, проводилися літературні вечори, влаштовувалося обговорення творів Л. Толстого, І. Тургенєва, М. Салтикова-Щедріна, М. Некрасова, критичної публіцистики М. Михайловського.

Особливо оживав будинок Смиренків влітку, коли на канікули приїздив старший син Левко, який завжди привозив нелегальну літературу. Зберігала і приховувала її від сторонніх очей економка Анастасія Михайлівна. Часто тут бували студенти – друзі Левка, місцева інтелігенція. Вечори відпочинку чергувалися з палкими дискусіями про існуючі порядки в суспільстві, шляхи позбавлення народу поліцейської сваволі і далеко ще не ліквідованого кріпацтва. Як правило, учасники дискусії розділялися на дві групи: одна вважала основним завданням „пропаганду в масах”, інша - переконувала, що необхідні активніші і радикальніші заходи. Так поступово на Городищенському заводі з'явилися „бунтарі”. Учительська квартира стала для них надійним притулком. Політична благонадійність учителів засвідчувалася на той час Києвом, і нелегали були спокійні за себе і своїх господарів.

„Що стосується мене, - згадував І.П. Білоконський, - то я з побожністю зустрічав цих утаємничених діячів, які несподівано з'являлися і так же несподівано зникали і називалися лише іменами – Володимир, Федір, Левко, Яків і т.д. У дні їх перебування ми дотримувалися пильної конспірації, і за весь час мого перебування в Городищі ні разу не було випадку, щоб виявили у нас проживання нелегалів. Тільки згодом ми дізналися, що зупинялися у нас такі видатні революціонери, як В. Дебагорій Мокрієвич, Стефанович, Дейч, Бохановський та інші, які готували основу для так званого здійсненого лише в 1879 р. „чигиринського бунту”. Городище лежало якраз на шляху між Києвом і Чигирином, і наша школа справді була зручним пунктом” [2, с. 93].

Таємничі гості повідомляли місцевих вчителів про різні політичні новини і постачали новою нелегальною літературою. Іван Петрович, як і його товариші, розповсюджував цю літературу серед місцевого населення. З цього часу розпочалася літературна діяльність І.П. Білоконського. Першою пробою пера стала стаття, опублікована 1 червня 1875 р. в „Киевском Телеграфі”, яка називалася „Боротьба за існування у сфері народної освіти”. У цьому ж році з'явилося друком оповідання „Оля”. Літературна діяльність захопила молодого вчителя, але несподівано настали тяжкі часи, завод розорився, школу закрили, і вчителям довелося залишити Городище [2, с. 95].

І.П. Білоконський переїхав до Києва і почав слухати лекції в університеті, беручи активну участь у суспільно-політичному житті як серед студентів, так і поза стінами ВНЗ. У той час університет ще не був позбавлений своїх вольностей, отриманих з приходом на престол Олександра II. Не був обмежений прийом студентів, дозволений доступ осіб з домашньою освітою, не вводилася форма одягу, що давало можливість студентам ходити в національному одязі. Українці ходили на лекції в національних костюмах: вишитих сорочках, заправлених у широкі шаровари, кольорових поясах. Більшість студентів носили широкі капелюхи, баранячі шапки, на плечах - плед або ковдру, які заміняли пальто чи

шубу. Іван Петрович згадував, що коли одного разу університет відвідав міністр народної освіти граф Толстой, то не повірив, що там були студенти і наказав перевірити посвідчення. Відсутність форми сприяла тому, що університет могли відвідувати усі бажаючі. За це університетський статут від 19 червня 1863 р. в середині 70-их років було піддано жорсткій критиці з боку консервативних сил.

На цей час уряд, керуючись настановами представників наступальної реакції, достатньою мірою налаштував проти себе навіть поміркованіших людей у суспільстві. У Києві, завдяки доносу таких осіб, як М. Юзефович, В. Шульгін, С. Гогоцький, уряд розпочав переслідувати українську „Стару громаду”, членами якої були представники науки та літератури. Репресивні заходи уряду вибили українофілів із колії суто культурних інтересів та конституційних пропозицій і спрямували їх на нелегальний шлях боротьби, причому деякі з них, особливо молодь, приєдналися до радикальних груп. У 1875 р. із Київського університету був звільнений популярний історик М.П. Драгоманов, який негайно виїхав за кордон, звідки вже не повертався. Протестуючи проти існуючої сваволі, подав у відставку інший професор університету відомий економіст М.І. Зібер, котрий теж слідом за М. Драгомановим виїхав до Швейцарії. Жандарми намагалися встановити зв'язок між крайніми партіями та українофілами. Із Києва були виселені П. Житецький, П. Чубинський, В. Бернштам. Українська література зазнавала жорстокого переслідування. М.П. Драгоманов почав видавати „Громаду”. Серед українців виникла організація для постачання з-за кордону і розповсюдження названого часопису.

Іван Петрович був близько знайомий з прихильниками українського національного руху, до якого належали „В.Б. Антонович, М.В. Ковалевський, Ф.К. Волков, В.Л. Берштам, Ф. Винниченко, О.О. і С.Ф. Русови... Крім того, я був добре знайомий з Житецьким, доктором Михайловичем, учителем Антиповичем, присяжним повіреним Троїцьким, драматургом Старицьким, поміщиками Подолинським, Щетинським і Домонтовичем, доктором Тессеном...” [2, с. 97]. І.П. Білоконський разом з Левком Смиринком наймали кімнату на вулиці Тарасівській у сімейства Дебагорій-Мокрієвичів, які були вихідцями із поміщиків Кам'янець-Подільської губернії. Сімейство складалося із вдови, Розі Петрівни, і трьох її синів. Двох із них, Володимира та Івана Карповичів, І.П. Білоконський добре знав. Один із них, Іван, зовсім не вірив у революцію, а другий, Володимир, залишив університет, виїхав за кордон, зблизився з М. Бакуніним і повернувся у Київ активним „бунтарем”. У ті дні, коли Володимир, конспіративно – „Володька”, з'являвся у кімнаті І.П. Білоконського і Л.П. Смириненка, виникали гарячі і принципові суперечки, але вони ніколи не закінчувалися різкістю чи прохолодою у стосунках.

У суспільстві настав період, який Іван Петрович назвав „переходом від пропаганди до терору” і вважав, що виною тому був уряд. На власному досвіді він переконався, що „чиста пропаганда” була заняттям мирним і абсолютно нешкідливим, тому що неграмотне населення не вміло читати ні брошур, ні прокламацій, а постійне проживання пропагандистів у селі було просто неможливе. Влада почала успішно „відловлювати” пропагандистів уже з 1874 року, тобто з перших же кроків їх діяльності. Упродовж двох років до відповідальності було притягнуто близько двох тисяч осіб – так активно попрацювало третє жандармське управління. Згодом з'ясувалося, що 2100 чоловік довелося відпустити і зупинитися на 900 особах. Одночасно з'ясувалося, що народ в цілому до пропагандистів ставився індиферентно і навіть вороже, коли мова йшла про заможних селян і ліквідацію земельної власності. Коли б влада не поспішала з арештами, то пропагандисти, на думку І.П. Білоконського, самі б змушені були залишити село, але уряд роздмухав іскру пропаганди у велику пожежу. У секретній записці, під заголовком „Успіх революційної пропаганди в Росії” міністр юстиції граф Пален доповідав: „На кінець 1874 року пропагандисти встигають покрити мережею революційних гуртків та окремих агентів більше половини Росії.

Дізнанням розкрита пропаганда в 37 губерніях, притягнуто до відповідальності у зазначених регіонах 770 осіб” [2, с. 99].

Як зазначав І.П. Білоконський, цифра ця не така вже й велика, якщо на одну губернію припадало менше 20 чоловік. Разом з тим у записці міністра більше всього турбувало те, що серед зазначеної категорії затриманих була молодь високопоставлених батьків. Для 70-их років розповсюдженим явищем було прагнення дівчат-дворянок до науки, рівноправності з чоловіками і „ходіння в народ”. Нерідко, щоб вирватися із-під опіки батьків, дівчата укладали фіктивний шлюб, вінчалися в церкві, міняли прізвища, ховаючись від переслідування.

Революційний терор розпочався після того, як у червні 1877 р. у будинку попереднього ув'язнення петербурзький градоначальник Трепов піддав тілесному покаранню революціонера Ємельянова (нелегальне прізвище Боголюбов), звинуваченого в державному злочині. У відповідь на це в 1878 р. відбувся замах на життя Трепова з боку Віри Засулич, виправданій судом, яка негайно виїхала за кордон. „Наступний прояв терору, - згадує Іван Петрович, - був на початку 1878 р. в Києві: спершу замах на товариша прокурора Котляревського, а потім вбивство жандармського капітана барона Гейкінга. Ця подія врзалася мені в пам'ять, тому що відбулася напередодні моїх іменин, саме в ніч з 24 на 25 травня” [2, с. 101]. Капітан давно проживав у Києві, відзначався товариським характером, мав широкі зв'язки, які використовував для своїх жандармських цілей. З його убивством пов'язували втечу з київської тюрми відомих „чигиринців” – Барановського, Стефановича і Дейча.

Утікачів звільнив досвідчений революціонер Фроленко (нелегальне прізвище Фомін), який напередодні влаштувався наглядачем у тюрмі. Смілива втеча арештантів була тоді в центрі уваги київської громадськості.

У другій половині 1878 р. Левко Симиренко перевівся до Новоросійського університету, а І.П. Білоконський залишився в Києві, активно занурившись у громадське життя. Настав час, коли запанувала думка про об'єднання ліберальних і радикальних груп. Тепер він остаточно зрозумів, що без політичної свободи, тільки завдяки пропаганді та учительству неможливо „культивувати” село, що якийсь там окремих бунт чи розгром кількох поміщицьких садиб не стане переворотом у суспільстві, не приведе до радикального поліпшення життя народу. Для досягнення політичних цілей студенти утворили конституційний гурток на чолі з талановитим кандидатом математичних наук І.П. Ювеналієвим, залишеним при університеті для підготовки до професури на кафедрі фізики, найняли велику квартиру, де можна було б збиратися для вироблення спільної програми дій. Поселили в неї І.П. Білоконського та лікаря Михалевича, який погодився взяти на себе фінансові витрати по утриманню квартири.

Для конспірації у великому залі порожньої квартири поставили рояль, а Іван Карпович Дебагорій-Мокрієвич пообіцяв приходити на всі збори і грати, коли з'явиться поліція, щоб справити враження музичного вечора. З того часу на квартирі розпочалися майже щоденні збори, на які приходили представники різних політичних течій, інколи так багато, згадує І.П. Білоконський, що навіть лампа гасла, після чого припиняли дискусію і відчиняли кватирки. На одному із таких зібрань було вирішено для об'єднання з конституціоналістами направити в Санкт-Петербург І.П. Білоконського. Він негайно і вирушив до столиці. По дорозі зупинився в Москві, у тодішньому осередку революційної молоді – Петровсько-Розумовській академії та технічному училищі, де навчались товариші по гімназії – Гартинський і Савич, а також брат Левка, Микола Симиренко. У Санкт-Петербурзі І.П. Білоконський зустрівся з рекомендованими ще з Києва людьми, провів необхідні переговори і отримав згоду на спільні дії.

Задоволений наслідками своєї місії Іван Петрович, прибувши до Києва, зібрав однодумців і почав доповідати про поїздку. Несподівано для нього проти об'єднання виступив Валеріан Осинський, відомий радикал і прихильник терористичних актів. Він як досвідчений оратор розгромив конституціоналістів, звинувативши

їх у пасивності, і закінчив тим, що вони не згодні на пропозиції про об'єднання і що „я, як прихильник об'єднання, - згадував І.П. Білоконський, - доповідаю так, як мені бажано”[2, с. 115]. На захист піднявся технолог О.І. Венцековський, активний учасник таких зібрань, але враження від виступу В. Осинського було таким несподіваним і сильним, що, зрештою, питання про об'єднання залишилося відкритим.

Тривалий час квартира, в якій мешкав Іван Петрович, не привертала уваги поліції, але їй довелося залишити після студентських виступів навесні 1878 р. Усе почалося з того, що під час одного із зібрань до квартири увірвався закривавлений студент і сповістив, що на Театральній площі поліція б'є студентів. Усі кинулись на вулицю, згадував І.П. Білоконський, і приєдналися до загального натовпу. Як з'ясувалося пізніше, причиною стало одне із розпоряджень поліцмейстера Гюббенета, який для боротьби з українським національним рухом наказав усім пов'язаним у місті одягатися в український національний одяг, а поліцейським агентам – „приставати” до усіх жінок в українському одязі, серед яких були гімназистки, курсистки та інші представниці інтелігенції. Наступне розпорядження, що призвело до кровопролиття, стосувалося театру. Поліцмейстер заборонив викликати артистів „на біс” більше трьох разів. Негативно налаштоване до нього студентство не виконало вимоги Гюббенета. Тоді він наказав виставити „крикунів” із галерки. Зав'язалася потасовка, яка переросла у розправу поліції над студентами. Вона збіглася у часі з пострілами в прокурора міста Котляревського, які зробила група В. Осинського.

Адміністрація пов'язала усі події з виступами студентів. Розпочалися обшуки та арешти. Заарештували і сусіда І.П. Білоконського Михалевича. Потреба у великій квартирі відпала, про збори молоді нічого було і думати. Заарештованих студентів почали відправляти у супроводі поліції по домівках, організатори потрапляли на заслання. Перебування у Києві ставало не тільки неможливим, але й небезпечним. Тоді і з'явилася думка перебраться в Одесу вслід за Левком Смиренком.

В Одесі Іван Петрович поселився в одній квартирі з Левком Смиренком у будинку, де розміщлася і редакція „Одесского вестника”. Редактором там був видатний земський діяч П.А. Зелений, який на пропозицію І.П. Білоконського влаштуватися співробітником однієї з найстаріших провінційних газет Росії, відповів, що цензура дуже прискіпливо ставиться до осіб такого, як він, віку і поглядів. З 1879 р. Іван Петрович почав відвідувати заняття в Новоросійському університеті. У 70-их-на початку 80-их рр. університет славився своїми викладачами, серед них були знаменитий фізіолог І.М. Сеченов, праця якого „Рефлекс головного мозку” користувалася великою популярністю серед молоді, два знаменитих професори – зоолог і патолог І.І. Мечников та економіст О.С. Посников. Лекції останнього були особливо популярні і читалися при заповненій щерть аудиторії. „Докторська дисертація О.С. Посникова – другий том „Общественного земледелия”, - мала видатний успіх не тільки завдяки її високій науковості, але й тому, що вона стосувалася животрепетного питання. Професор завжди захоплював слухачів і цікавістю предмета, і незвичайно живим, натхненним талантом викладу. Я багато чим зобов'язаний цим лекціям”[2, с. 116].

Значний вплив на участь у суспільно-політичному житті І.П. Білоконського в Одесі мала Наталія Семенівна Яхненко-родичка Смиренків, до яких вона неодноразово приїздила в Городище і з якою він познайомився, коли ще працював там у школі. Проживала вона у знаменитому домі Новикова біля Строганівського мосту, а „знаменитому” тому, що було в ньому дві вежі – одне із улюблених місць революціонерів і співчуваючих їм. Там Іван Петрович познайомився з Анною Алексеєвою („чорною галкою”); революціонером-терористом М. Попком (котрий вбив київського начальника жандармів Гейкінга), революціонером І. Ковальським, через якого познайомився з новими нелегалами, які обслуговували Чорноморське узбережжя. Серед них були Златопольський, Франжоли, Янковський, Костюрин,

Лепешинський, Желтоновський, Лангас, Дигескуло, Макаревич та інші [2, с. 109].

Усі вони займалися конспіративними справами і як нелегали, не маючи можливості заробляти собі на існування, проживали на громадські кошти, а тому, щоб не тратити зайвого, зводили свої потреби до мінімуму. І. Ковальський, крім того, вивчав релігійний розкол і опублікував в „Отечественных записках” велику статтю „Раціоналізм на півдні Росії”. І.П. Білоконський тоді цікавився штундистами і часто бував у І. Ковальського, який займався духовними і політичними дослідженнями, зовсім не звертав уваги на свій побут та повсякденне життя.

Восени 1878 р. в Одесі Іван Петрович познайомився з революціонером - народником Андрієм Івановичем Желябовим (1850–1881), одним з організаторів „Народної волі” (1879). Андрій Іванович мав великий вплив на І.П. Білоконського. „З першого разу Андрій Іванович справив на мене сильне враження і глибоко врізався в мої пам’яті. Як зараз бачу його зовнішній вигляд: ясні голубі очі, відкритий лоб, невелика густа борода, коренаста, вище середнього зросту, фігура, горда осанка, поривчаста нервова хода” [2, с. 111]. Широко освічений і начитаний, він був прекрасним оратором, говорив з натхненням і переконаністю у справедливості тих поглядів, які він захищав, що завжди справляло враження на присутніх. Андрій Іванович користувався повагою і великою популярністю в місті, енергійно вів пропаганду своїх ідей і намагався здійснювати їх з упертістю і настирливістю, які відповідали його надзвичайно твердому характеру.

За увесь час перебування в Одесі А.І. Желябов майже щоденно відвідував студентську квартиру І.П. Білоконського та Л.П. Смирненка. Під час таких зустрічей велися гарячі суперечки про благо народу, його майбутнє, суспільний устрій та роль інтелігенції як провідника прогресивних ідей. Уже тоді Іван Петрович зрозумів, що для А.І. Желябова головною метою в житті було благо народу, саме таким, яким його розумів Андрій Іванович. Навіть сім’я – дружина, Ольга Семенівна, дочка одеського голови С.О. Яхненка, син, теж Андрій – були для нього на другому плані. У його житті період „юності рожевої і мрійливої” під впливом арештів, переслідувань і заслань, особливо на півдні Росії, змінився відчайдушною боротьбою з поліцейсько-бюрократичним режимом, яка і привела його до страти. З квітня 1881 р. о 9 год. 50 хв. ранку в Санкт-Петербурзі на Семенівському плацу А.І. Желябов, 30-річного віку, був повішений за організацію ряду замахів на Олександра II, які закінчилися убивством царя 1 березня 1881 р. [2, с. 114].

Не краще складалася доля й інших знайомих Івана Петровича, серед яких був Іван Мартинович Ковальський, котрого застали при одному з обшуків з нелегальною літературою. Коли жандармський офіцер вирішив обшукати його, він вихопив із кишені револьвер, однак сталася осічка. І. Ковальського разом з іншими сімома його однодумцями засудили військовим трибуналом до смертної кари. Розстріл І. Ковальського поклав початок масовим смертним карам. Тоді ж були заарештовані і кинуті в тюрму Д.А. Лизогуб, В.Х. Кравцов, В. Дебагорій-Мокрієвич, В. Косинський та інші, яких теж спіткала участь І. Ковальського. Останні події, що відбувалися в Одесі і за її межами, змусили І.П. Білоконського задуматися над необхідністю виїзду за кордон. Про це він поділився з редактором „Одесского вестника”, і турботливий земський діяч П.А. Зелений прийшов на допомогу.

Олешинський предводитель дворянства пан Неустроєв шукав особу, яка могла б привезти його дітей із-за кордону. П.А. Зелений, добрий знайомий предводителя, порекомендував І.П. Білоконського. Отримавши паспорт, Іван Петрович виїхав уперше в Європу. З великим задоволенням він переїздив з одного міста в інше, відвідував театри, музеї, народні вечори, мітинги, після чого вирушив за дітьми Неустроєвих. З’ясувалося, що вони добре знали Європу і виявили бажання наостанок пожити „у своє задоволення” у Відні. З того часу вони почали відвідувати усі місця, достойні уваги. І ось в один із таких днів, коли менше всього думалося

про повернення додому, Іван Петрович одержав листа, в якому повідомлялося, що його „розшукує поліція”. Першим було бажання відправити дітей, а самому залишитися в Європі, але чим більше він задумувався над своїм майбутнім, тим більше переконувався, що потрібно повертатися. Забравши дітей, І.П. Білоконський прибув в Одесу, щоб бути заарештованим. Зустрівшись з паном Неустроєвим і відзвітувавши про перебування за кордоном, Іван Петрович відбув до Новозібова, де не з'являвся з часу закінчення гімназії. На жаль, відпочивати прийшлося недовго. На 9-ий день після страти Д. Лизогуба, 18 серпня 1879 р., нагрянули жандарми, зробили ретельний обшук, вилучили власні речі та нелегальну літературу і відправили у Чернігівську в'язницю, де Іван Петрович перебував 9 місяців під слідством [2, с. 45].

Отже, новозібківським арештом закінчився перший етап суспільно-політичної діяльності І.П. Білоконського, який розпочався під час навчання в Чернігівській гімназії і тривав упродовж 15 років. Це був період у житті Івана Петровича, коли він мав причетність до накопичення духовних, інтелектуальних сил і практичного досвіду у боротьбі революціонерів - народників проти урядової царської політики.

Джерела та література:

1. Білоконський І.П. В годы безправия. – М., 1930. – 160 с.
2. Білоконський І.П. Дань времени. Воспоминания. – М., 1928. – С. 66.
3. Білоконський І.П. От деревни до парламента. – Ростов-на-Дону, 1904. – 47 с.
4. Катренко А.М., Катренко Я.А. Національно-культурна та політична діяльність Київської громади (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 2003. – 180 с.
5. Катренко А.М. У пошуках шляхів побудови справедливого суспільства (Діяльність народовольців і чорнопредільців в Україні у 80-х роках XIX ст.). – К., 2001. – 322 с.
6. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник Ч. II. – К., 1999. – 190 с.
7. Катренко А.М. Український національний рух XIX ст. Навчальний посібник Ч. I. – К., 1998. – 90 с.
8. Литвин В. Піднесення і політизація національного руху в Україні // Історія України. – К., 2006. – С. 334-336.
9. Світленко С.І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX ст.: Аналіз публікацій документальних джерел. – Дніпропетровськ, 1995 – 240 с.
10. Світленко С.І. Народницький рух в Україні 1860-1880-х років: Аналіз джерел архівних фондів Росії. – Дніпропетровськ, 1996 – 128 с.
11. Сосновчик С.О. Революційна пропаганда народників серед селянства України в 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст.// УІЖ – 1972. - № 7. – С. 69-76.
12. Чернігівщина. Енциклопедичний словник. – К., 1990. – С. 400.

Олексій Колеватов

РОЗВИТОК ТВАРИННИЦТВА В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

Історія військових поселень у Росії – одна з утаємничених, спірних та недостатньо вивчених сторінок політичного та соціально-економічного розвитку країни першої половини XIX ст. В останні роки дослідники почали активніше аналізувати історію військових поселень [1], проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях. Тому вважаємо за необхідне ліквідувати цю лакуну і проаналізувати розвиток тваринництва в цих поселеннях до їх реорганізації на початку 30-х рр. XIX ст.

Під час утворення військових поселень у Слобідсько-Українській губернії головним критерієм формування поселенського господарства була наявна кількість робочої худоби, тому в розряд поселенців-хазяїв потрапляли лише ті селяни, які мали не менше двох пар волів та 5-7 корів, а решта „переводилась” до розряду їхніх помічників. Але відсутність достатнього запасу кормів, розподіл сінокосів на рівні ділянки незалежно від кількості худоби в господарстві поселенця, використання робочої худоби в осінньо-зимовий період на різних громадських роботах викликали масовий падіж худоби. Всі ці причини стали перешкодою для стабільного розвитку тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях.

Динаміку розвитку тваринництва детальніше ілюструють не абсолютні (див. табл. 1), а відносні (на 100 душ чоловічої статі) показники поголів'я худоби (див. табл. 2). У слобідсько-українських військових поселеннях в 1817-1832 рр. відмічається коливання поголів'я як робочої, так і продуктивної худоби. Особливо це характерно для округів 2-ої уланської дивізії. Так, хоча кількість коней (на 100 ревільських душ) у поселених округах 2-ої уланської дивізії в 1817-1832 рр. і зросла удвічі, але за останні 10 років збільшення відбулося лише на 18,7 %; в округах 2-ої кірасирської дивізії ці показники в 1825-1832 рр. зросли в 1,8 разу. Говорячи про відносні показники поголів'я волів, корів та овець у округах 2-ої уланської дивізії в 1817-1832 рр., треба відмітити, що тут спочатку простежується тенденція до зростання цих показників до 1827 р., а потім йде значне їх зменшення. Так, якщо в 1817-1827 рр. відносні показники цих видів тваринництва зросли на 43,2 %, 66,4 % і 85,4 % відповідно, то до 1832 р. вони знизилися на 16,3 %, 14,5 % і 29,7 %.

У поселених округах 2-ої кірасирської дивізії в 1825-1832 рр. простежується зовсім інша динаміка розвитку тваринництва, ніж у 2-ій уланській дивізії (див. табл. 1, 2). З влаштування округів 2-ої кірасирської дивізії до 1832 р. відбувається поступове збільшення показників худоби на 100 душ чоловічої статі: коней – на 44,2 %, волів – у 2 рази, корів – на 39,3 % та овець – на 12,8 %. Лише в перші роки функціонування цих поселених округів простежується деяке зменшення цих показників: корів – на 3,5 % та овець – на 27,6 %.

Значне збільшення худоби в слобідсько-українських військових поселеннях відбулося 1829 р. Якщо в 1825-1828 рр. щорічний приріст худоби в поселених округах в середньому становив: коней – 348 (4,78 %), волів – 2073 (6,21 %), корів – 1797 (3,85 %) та овець – 5112 (4,95 %) голів, то 1829 р. цей показник становив: коней – 6494 (81,11 %), волів – 19.246 (50,94 %), корів – 20.590 (40,43 %) та овець – 35.699 (31,28 %) голів (див. табл. 3). Проте це було викликано не природним приростом худоби в поселених округах, а головним чином перетворенням округів обох дивізій та приєднанням із цивільного відомства нових сіл і хуторів до слобідсько-українських військових поселень. 1829 р. тільки в Серпухівському уланському полку спостерігається зменшення поголів'я худоби. Так, наприклад, з 1828 по 1829 рр. зменшилась кількість волів на 1065 (23,5 %), корів на 2676 (43,43 %), овець на 7909 (37,6 %) голів, і тільки кількість коней збільшилась на 2239 голів, або в 5,3 разу. Це, безумовно, пов'язано з утворенням округу на нових землях, оскільки колишні території Серпухівського полку увійшли до складу трьох інших полків 2-ої уланської дивізії.

У 1830-1832 рр. також простежується збільшення худоби поселених округів Слобідсько-Української губернії, але вже не такими темпами. Так, за цей період щорічний приріст в середньому становив: коней – 760 (5 %), волів – 4928 (8,02 %), корів – 5120 (6,72 %) та овець – 8973 (5,67 %). Взагалі, в 1817-1832 рр. у слобідсько-українських військових поселеннях кількість худоби збільшилася: коней – в 6,1 разу (у 2-ій уланській дивізії – в 3 рази, а у 2-ій кірасирській – в 3,6 разу), волів – в 5,6 разу (в 1,75 і 3,3 разу), корів – в 4,6 разу (в 2,1 і 2,7 разу) та овець – в 4,2 разу (в 1,9 і 3,35 разу) (див. табл. 1). Але якщо говорити про збільшення відносних показників за цей період, то вони зросли лише: коней – в 1,9 разу, волів – в 1,6 разу, корів – в 1,4 разу та овець – в 1,2 разу.

Якщо проаналізувати динаміку тваринництва у поселених округах слобідсько-українських військових поселень, то треба відзначити, що на відміну від розвитку землеробства, стабільніше тваринництво розвивалось у полкових округах 2-ої кірасирської дивізії, а менш стабільними були показники округів 2-ої уланської дивізії, головним чином Серпухівського округу.

Дані про наявність худоби в господарствах військових поселенців свідчать про її нерівномірний розподіл по поселених округах. А саме відсутність систематичних даних про майнове становище поселенців не дозволяє провести детальний аналіз процесу диференціації в їх середовищі. В нашому розпорядженні мають лише матеріали про насиченість полярних груп поселенських господарств робочою і продуктивною худобою. Аналіз цих даних свідчить, що під час створення округів слобідсько-українських військових поселень найбагатші поселенці мали 50-70 голів великої рогатої худоби і від декількох сотень до 1500 овець, а найбідніші – 2-3 пари великої рогатої худоби та 5-10 овець [2].

На початку 1830-х рр. в поселених округах Слобідсько-Української губернії багаті поселенці мали на одне господарство в середньому по 4 коней, 14 волів і до 60 корів. У бідних господарствах було не більше пари волів і однієї корови [3]. Але слід зазначити, що уряд і командування військових поселень робили ставку не на полярні групи, а на середнє по заможності господарство, яке і повинне було відігравати головну роль у здійсненні основних завдань військових поселень. Так, наприклад, у поселених полках 2-ої уланської дивізії господарство поселенця-хазяїна мало в середньому 4 пари робочої та 12 голів продуктивної худоби, 25 овець; у 2-ій кірасирській – 5 пар робочої і 9 голів продуктивної худоби, 20 овець [4]. Разом з показниками рівня хліборобства наведені дані дозволяють віднести середньостатистичного військового поселенця 2-го резервного поселеного кавалерійського корпусу до групи заможного селянства Слобідсько-Української губернії [5].

Крім вказаних видів худоби, в господарствах військових поселенців були й інші види тварин і птахів. На подвір'ї поселенців зустрічалися кози, свині, різні птахи (кури, качки, гуси та ін.). Якщо 1817 р. в господарствах військових поселенців 2-ої уланської дивізії нараховувалось 20.793 свиней [6], то 1832 р. їх вже було 35.061; при створенні округів 2-ої кірасирської дивізії в господарствах поселенців було 16.254 [7], а 1832 р. – 39.252 свині. Всього ж 1832 р. у слобідсько-українських військових поселеннях нараховувалось 74.313 свиней [8]. Контроль керівництва військових поселень за цією стороною поселенського господарства не був таким сильним, як за станом робочої і продуктивної худоби. Але, незважаючи на це, неодноразово в рапортах начальників поселених округів та під час інспекторських оглядів вказувалось, що „хазяї, які мають по одній та по дві корови, мають протягом двох третин року стіл псний, тобто харчуються хлібом, картоплею, капустою та іншими рослинами, тому що дві корови, яких вони більше половини зими, за нестачею сіна, годують житньою соломою, дають удій досить убогий. М'ясо ж вони мають за своїм столом дуже рідко. Таке убоге продовольство в особливості шкідливе для дітей, яким молочна їжа необхідна, тому що вони, харчуючись одними рослинними і борошністими речовинами, а саме хлібом, картоплею та кашею, піддаються золотусі і бувають взагалі слабкі, що має шкідливий вплив на їхнє здоров'я і у старшому віці” [9].

Необхідно також відзначити, що навіть такий відносно високий ступінь забезпеченості господарств військових поселенців худобою не може бути визнаний достатнім для стабільного розвитку зернового виробництва слобідсько-українських військових поселень. При цьому слід також враховувати, що робоча худоба в господарствах поселенців-хазяїв використовувалася набагато інтенсивніше, ніж в господарствах державних та поміщицьких селян. Простий підрахунок зайнятої на громадських роботах робочої худоби свідчить про обтяжливість цих робіт для господарств військових поселенців. Так, наприклад, в окрузі 2-ої уланської дивізії на початку 1820-х рр. нараховувалось у середньому

майже 5 тис. волів. Використовувалось же в середньому за рік більше 76 тис. волів, тобто протягом 300 днів (за винятком вихідних) на громадські роботи відправлялось по 250 волів [10]. Падіж худоби через тяжку роботу і хвороби був дуже великим у поселених округах. Так, наприклад, тільки для поселенців-хазяїв 2-ої кірасирської дивізії в жовтні 1828 р. було куплено 2 коней і 78 волів, „замість померлої робочої худоби під час перевезення лісових матеріалів” [11]. Тому на початку 1820-х рр. керівництво військових поселень вирішило створити спеціальні волові парки в округах поселення кавалерії, щоб зменшити ступінь зuboжіння поселенців. На це були виділені кошти для кожного окремого округу. Вирішено було в кожному поселеному окрузі створити воловий парк на 120 пар волів, але забезпечення волів фуражем було покладено на військових поселенців [12]. Крім цього, командування поселених округів вживало заходів по забезпеченню поселенців мінімальною ветеринарною допомогою, покращенню породи худоби через організацію кінних заводів та видачу безповоротних позичок з позикового капіталу військових поселень.

Таким чином, говорячи про розвиток тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях у першій третині XIX ст., треба відмітити, що він йшов головним чином за рахунок збільшення кількості поголів'я худоби шляхом приєднання до поселених округів нових державних селищ, тобто екстенсивним шляхом. У той же час треба відзначити, що розвиток тваринництва відбувався з різною швидкістю та динамікою у поселених округах. Так, якщо у поселених округах 2-ої кірасирської дивізії тваринництво розвивалося стабільніше, то в округах 2-ої уланської дивізії відмічається коливання поголів'я худоби. Але керівництво військових поселень вживало ряд заходів для покращення породи великої рогатої худоби, коней та овець поселенців.

Таблиця 1.

Динаміка розвитку тваринництва в слобідсько-українських військових поселеннях

Рік	Коней			Волів			Гулящої худоби			Овець		
	2УД	2КД	всього	2УД	2КД	всього	2УД	2КД	всього	2УД	2КД	всього
При створенні	2751	-	2751	12891	-	12891	18944	-	18944	42147	-	42147
1821	5023	-	5023	15956	-	15956	24817	-	24817	67795	-	67795
1822	4580	-	4580	16243	-	16243	24418	-	24418	66581	-	66581
1823	4712	-	4712	16728	-	16728	28579	-	28579	76777	-	76777
1824	4706	-	4706	16668	-	16668	28512	-	28512	75087	-	75087
1825	4615	2346	6961	16658	14908	31566	27948	17587	45535	70051	28749	98800
1826	4540	2861	7401	16446	16032	32478	28555	19642	48197	68911	36649	105560
1827	4514	3277	7791	15964	19522	35486	26928	20794	47722	67737	41351	109088
1828	4552	3454	8006	16179	21606	37785	27892	23034	50926	66668	47469	114137
1829	7395	7105	14500	20166	36865	57031	32460	39056	71516	73393	76443	149836
1830	7526	7460	14986	20407	43413	63820	34188	43976	78164	70327	88929	159256
1831	7725	7882	15607	20991	46449	67440	36207	45750	81957	73481	92442	165923
1832	8240	8540	16780	22452	49362	71814	39517	47358	86875	80547	96209	176756

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 9, 140, 300, 328, 339, 407; Оп. 2. – Спр. 1, 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970, 12984; Оп. 10. – Спр. 917; Оп. 11. – Спр. 910; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1; Оп. 2. – Спр. 40; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 31, 252.

Таблиця 2.

**Динаміка тваринництва (на 100 ревільських душ)
в слобідсько-українських військових поселеннях**

Періоди	Коней		Волів		Гулящої худоби		Овець	
	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД	2-а УД	2-а КД
При створенні	9,1	8,6	41,9	44,8	61,4	64,4	136,3	157,7
1819 – 1821	12,4	-	46,1	-	69,6	-	174,5	-
1822 – 1824	15,5	-	54,9	-	88,7	-	237	-
1825 – 1827	16,7	9	60	49,6	102,2	62,1	252,7	114,2
1828 – 1830	16,9	13,3	47,3	71,7	79,3	74,8	176,9	150,5
1831 – 1833	18,4	15,4	50,2	89,4	87,4	89,7	177,7	177,9

Підраховано за: див. джерела до табл. 1.

Таблиця 3.

**Приріст худоби в слобідсько-українських
військових поселеннях в 1825 – 1832 рр.**

Рік	Коней		Волів		Гулящої худоби		Овець	
	приріст	%	приріст	%	приріст	%	приріст	%
1826	440	6,32	912	2,9	2662	5,85	6760	6,84
1827	390	5,27	3008	9,26	-475	-1	3528	3,34
1828	215	2,76	2299	6,48	3204	6,71	5049	4,63
1829	6494	81,11	19246	50,94	20590	40,43	35699	31,28
1830	486	3,35	6789	11,9	6648	9,3	9420	6,3
1831	621	4,14	3620	5,67	3793	4,85	6667	4,19
1832	1173	7,52	4374	6,5	4918	6	10833	6,53

Підраховано за: РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 339, 407; Оп. 2. – Спр. 1, 155, 771, 1469, 1960, 3636, 3643, 6933, 6970, 12984; Оп. 10. – Спр. 917; Оп. 11. – Спр. 910; ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252.

Джерела та література:

1. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 37. – Арк. 20-95.
3. Там само. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 62-62 зв.; Спр. 6933. – Арк. 35-36.
4. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 63.
5. Ковальченко И.Д. Динамика уровня сельскохозяйственного производства России в первой половине XIX в. // История СССР. – 1959. – № 1. – С. 63, 81-83.
6. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 251-254.

7. Там само. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 252. – Арк. 3-12.
  8. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 213-213 зв.
  9. Ячменихин К.М. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. – № 2. – С. 46.
  10. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепропетровск, 1982. – С. 26.
  11. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 40. – Арк. 139-140.
  12. Там само. – Оп. 1. – Спр. 221. – Арк. 46-59 зв., 69-79; Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 1-1 зв.
-

Тетяна Дзюба

ЗНАКОВА ПОСТАТЬ В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРІ (ШТРИХИ ДО НАУКОВОЇ БІОГРАФІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА)

На перший погляд може видатися, що найдокладніша характеристика життя і творчої діяльності Михайла Драгоманова повинна б уже бути укладена. Сприятливими обставинами для цього слугують написана особисто М.Драгомановим на прохання німецького економіста Альфонса Туна 22 березня (3 квітня) 1883 р. „Автобіографічна замітка”, пізніший, датований початком лютого 1889 р., додаток до неї, створений на замовлення фольклориста Леона Сіхлера, та детальні „Спогади про Михайла Драгоманова” рідної сестри вченого – української письменниці Олени Пчілки, підготовлені для часопису „Україна” не пізніше березня 1926 р.

А ще ж були численні статті до 30-літнього ювілею наукової, громадсько-літературної діяльності М.Драгоманова, публікації у рік смерті та з приводу різноманітних річниць. Серед найпомітніших авторів тут варто згадати М.Павлика, І.Франка, М.Грушевського, Б.Кістяківського. Висвітленню біографії та творчості видатного мислителя другої половини ХІХ ст. присвячено праці радянських драгоманознавців, зокрема І.Романченка, П.Федченка та ін. І попри це неточності та плутанина виявились наявними навіть у датах народження та смерті М.Драгоманова (про що йдеться у статті П.Одарченка, вміщеній у журналі „СіЧ” за 2003 р. – № 2. – С. 75-76).

Точна дата народження вченого (в автобіографії, писаній власноруч, він чомусь її не зазначив) вказана у його свідоцтві про народження, яке зберігається у Державному архіві м.Києва, молитовнику батька – Петра Драгоманова, а дата смерті – серед інших документів і в епістолярії небоги – Лесі Українки, яка була на той час поряд. (Див. Косач-Кривинюк О.П. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. – Нью-Йорк, 1970. – С. 324).

Вилучення з життєпису „незручних” фактів, приміром про те, що, незважаючи на успіхи у вивченні багатьох дисциплін, М.Драгоманов був залишений у п'ятому класі Полтавської губернської гімназії на другий рік, виключений із випускного сьомого класу внаслідок конфлікту з вихователем О.Казначеевим (завдяки клопотанню куратора Київського навчального округу М.Пирогова екс-гімназисту дозволили скласти іспити екстерном), призвело у деяких дослідженнях до зміщення хронологічних рамок навчання у гімназії. (До речі, М.І.Пирогов, який заступився за М.Драгоманова, – це той видатний хірург, анатом, педагог і громадський діяч, котрий за щасливим для юнака збігом обставин у 1858-1861 роках здійснював опіку над Київським навчальним округом. Ставлення М.Драгоманова до славетного вченого засвідчує випадок, пригаданий Оленою Пчілкою, – юний спудей у дарунок рідним привіз два портрети, спочатку улюбленого письменника Миколи Гоголя, згодом – Миколи Пирогова. Лібералізм М.Пирогова, прагнення реформувати освітню систему, у якій ще зберігався такий рудимент, як покарання різками, інспірували його усунення з посади.

М. Драгоманов від імені студентства, яке шанобливо йшло пішки до межі Києва за бричкою колишнього керівника навчального округу, виголосив проникливу вдячну прощальну промову (текст її вміщений у збірнику під ред. проф. В. Шульгина „Прощание Киевского учебного округа с Н. Пироговым” (К., 1861. – С. 14-16). Ймовірно, і на первісний намір М. Драгоманова обрати медичний факультет, певною мірою наклало відбиток захоплення постаттю видатного лікаря-науковця).

Чимало розбіжностей можна віднайти у розвідках про М. Драгоманова, коли зазначаються час та обставини знайомства його з тим або іншим політичним чи громадським діячем, літератором тощо. Відкритість проблеми створення наукової біографії М. Драгоманова і стала спонукою до написання цього дослідження.

М. Драгоманов – неординарна та могутня постать в українській культурі. Недарма серед характеристик, які прикладалися до нього, є і та, що він, найбільше після Т. Г. Шевченка, «зробив для свідомості національної»¹ (акцентували на цьому зокрема І. Франко, в духовній ієрархії котрого Шевченко та Драгоманов – «два чільних сини України», М. Павлик, Є. Чикаленко).

Сергій Єфремов, з огляду на універсальність та реформаторське спрямування праці М. Драгоманова, писав: «Для України Драгоманов справді був тим «апостолом правди і науки», що його з такою тугою виглядав перед смертю Шевченко».²

Про масштаб особистості мислителя можна судити з цілокупності його іпостасей: вченого зі світовим ім'ям – спеціаліста зі всесвітньої та української історії, фольклориста, історика літератури та культури, філософа, соціолога, літературного критика, публіциста, видавця, громадського діяча, політика, народного дипломата.

Йому судилося стати «першим аташе українським при дворі європейської культури»,³ «першим народнім амбасадором, – як казав Франко, – «Молодої України», себто новітньої України, з політичними тенденціями, України, що визволювалася з пут етнографізму й виключно культурницького українофільства. Від часів помазепинської еміграції, від часів дипломатичної діяльності невтомного Пилипа Орлика, що не проминав ніякої нагоди, щоб не піднести перед європейськими дворами прав поневоленої «козацької нації», Драгоманов був перший, що на європейському форумі боронив непередаваних прав й інформував про емансипаційні змагання української нації. Він звертався не до династій, не до дворів і їхніх міністрів, а до народів, до представників демократії. А діялося це в найглухішу ніч життя українського народу»...⁴

До української інтелектуальної історії М. Драгоманов увійшов як стратег, прозорливий мислитель. У певні періоди, особливо гостро відчуваючи непопулярність, «немодність» своїх ідей, він покликувався на думку відомого французького історика Ж. Е. Ренана: «Для того, щоб мати слушність у майбутньому, треба в певний момент вміти бути немодним».⁵

Його програма праці під чужими урядами, яка «була тоді може єдино можливою»,⁶ переслідувала далекоглядне завдання підготувати «грунт для свідомого українства».⁷ У відомій праці «Чудацькі думки про українську національну справу» М. Драгоманов виголошує одну з провідних ідей своєї творчості про те, що «поступ цивілізації на Україні навіть і в чужій формі»,⁸ є кращим, аніж бездіяльність.⁹

Водночас він невтомно обстоює духовну єдність, соборність українського народу (попри реально існуючі кордони), відновлення у майбутньому «національно-географічних» меж України, іншими словами – повернення українських етнічних територій.

У Драгоманова – «дослідача історії і ділателя історії»,¹⁰ за влучним висловом М. Павлика, модель української історії концептуально відмінна від народницької. Прагнучи «ухопити кінець нитки, що ввірвалася в нашої історії в XVIII ст.»,¹¹ сповнити український національний проект, М. Драгоманов насамперед окреслює

європейський вектор розвитку України. Непримиренно ставлячись до всього, що стоїть на заваді цьому прямуванню, він полемічно (і практично — шляхом впровадження культурних програм) побороє етнографічний загумінковий націоналізм українофілів, провінціалізм, неосвіченість.

«Він і в політику вводив етику», оскільки «ідеальний громадянин та ідеальна людина» таким мусить бути в усьому.¹²

Важко переоцінити вплив М. Драгоманова на формування галицької інтелігенції.¹³ Його незаперечною заслугою є викшталтування нового політично свідомого українства краю. «Провідником по українству» М. Драгоманов став для І. Франка, наставником М. Павлику, О. Терлецькому, радником Н. Кобринській, М. Черемшині, В. Стефанику та багатьом іншим культурним і політичним діячам українського П'ємонту. Київські товариші за опікування Галичиною прозвали Драгоманова Михайлом Галицьким.¹⁴ А він сам зізнався: «З усіх частин нашої батьківщини, Русі-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, духовою родиною».¹⁵

Незаперечним інтелектуальним авторитетом М. Драгоманов був і для своєї небоги — Лесі Українки, за висловом Лідії Шишманової, «духовної дочки»¹⁶ вченого.

Під впливом «любого дядька» — так незмінно зверталася Леся Українка в листах до М. Драгоманова, — формувався її європеїзм. Антинародницьким дискурсом, який найпоєднованіше виявився в епістолярії та драматургії письменниці¹⁷, її інтелектуальними уподобаннями, зокрема й обранням для критичних рефлексій саме тогочасного західноєвропейського письменства, мусимо завдячувати також йому.

Попри пієтет до вчителя, спілкування з ним славетної учениці відбувалося все ж на рівних і взаємозбагачення виявилось обоюстороннім. У деяких статтях М. Драгоманова (хоча й не означені) зустрічаються рецитації епістолярних суджень Л. Українки (приміром, у критичній розправі М. Драгоманова над повістю І. Нечуя-Левицького «Над чорним морем»)¹⁸. Солідаризується вона і з драгоманівськими жорсткими оцінками творчості О. Кониського, В. Чайченка (Б. Грінченка), П. Мирного. Обстоює переконання М. Драгоманова під час полеміки з приводу його статті «Чудацькі думки про українську національну справу».

Хоча духовна переємність між М. Драгомановим та Л. Українкою не вичерпувалася продовженням культурної лінії і мала вимір значно глибший та об'ємніший, аніж просто духовне навчительство, оскільки доповнювалася кровною спадкоємністю, спільним корінням, традиціями роду, генетичним чинником, який є корелятом підсвідомого.

Літературне ім'я Леся Косач обрала також переємно-родинне. З часу співробітництва з галицькою періодикою Українцем підписував свої статті М. Драгоманов. А тридцятьма роками раніше підкреслював цим псевдонімом свою українську ідентичність письменник, котрий в літературному каноні М. Драгоманова посідав центральне місце — Микола Гоголь.¹⁹

М. Драгоманов завжди обстоював власну позицію у суспільно-громадських, ідеологічних, культурних питаннях. Неординарність його натури, волелюбність і незалежний характер виявилися ще у юнацькі роки.

Отож вченому доводилося полемізувати з численними опонентами: російськими революціонерами-демократами, псевдоукраїнолюбцями, галицькими консерваторами.²⁰

Упереджені звинувачення, що лунали на його адресу, нерідко суперечили одне одному, йому закидали водночас сепаратизм і русофільство, радикалізм і поміркованість. «Мене критикували з семи сторін горизонту»²¹, — зізнався сам політик. Причини такого становища один з найближчих учнів і послідовників мислителя — М. Павлик вбачав у тому, що «Драгоманов був для нашої суспільности заоригінальний, завеликий, завсесторонній, задалекоглядний, занадто мало шаблонний, заїдейний і законсеквентний. Він забагато давав нашій суспільности,

але забагато й домагався від неї, занадто критикував її, занадто нагонив її до мислення, праці та чесної поведінки, через що й нажив собі чимало ворогів серед земляків і... серед чужинців»²². Перші дослідження творчої спадщини М. Драгоманова з'являються відразу по його смерті, зокрема у 1896 р. той же Павлик видрукував на добровільні пожертви збірник «Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Єго юбилей,²³ смерть, автобіографія і спис творів». До критичної рецепції М. Драгоманова вдаються І. Франко, М. Павлик, Б. Кістяківський, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Русова, Д. Дорошенко, О. Білецький та ін.

Зрозуміло, М. Драгоманов жодним чином не вписувався у рамки радянського, соціалістичного дискурсу, хоча інтерес до його постаті посилювався у певні періоди української історії, зокрема у 20-і, 60-і роки минулого століття – в час нетривалого ідеологічного потепління, відпруження. Але і тоді дослідники змушені були абсолютизувати якусь одну ідею мислителя – федералізм чи зацікавлення соціалістичними вченнями, не враховуючи складної еволюції його світогляду, цілісної системи поглядів²⁴, а поза цим важко відчитними виявляться і літературно-естетичні та літературно-критичні уявлення митця. Утім, якщо розглянути у комплексі художні погляди і принципи, що їх послідовно відстоював М. Драгоманов (європеїзм, космополітизм, інтелектуалізм, відкритість культури, демократизм, естетизм, зображення життя інтелігенції)²⁵, то унаочниться система концептів, які складають теоретичне підґрунтя модернізму. Водночас М. Драгоманов не сприймав народницьку естетику і докладав зусиль як критик та теоретик літератури до подолання пов'язаних з нею популізму, хуторянства, консервативності, закритості культури, українськості як самоцілі, демонстративного патріотизму, орієнтації виключно на зображення народного життя.

Михайло Петрович Драгоманов народився 6 (18) вересня 1841 р. у м. Гадячі Полтавської губернії. Батько – Петро Якимович походив з козацької старшини, за переказом, один із його пращурів служив при гетьманському уряді за Б. Хмельницького перекладачем (драгоманом) у Чигирині. Петро Драгоманов, спадковий дворянин з освітою юриста, перебував на службі у військовому міністерстві в Петербурзі, обирався земським суддею у Гадячі. Одружився з донькою сусідського поміщика середнього достатку Івана Цяцьки – Єлисаветою, разом з якою виростили шестеро дітей. Троє синів і три доньки (серед них і Ольга – відома в українській літературі під псевдонімом Олени Пчілки) зростали в демократичному середовищі, добре знали народні звичаї та обряди, українську народну словесність. Вихованням дітей опікувався батько, високоосвічена, за мірками того часу, людина. Петро Якимович володів кількома іноземними мовами, до кола його зацікавлень належали правничі науки, історія, географія, література. Підбір книг для читання та домашньої книгозбірні свідчив про його неабиякий смак, спробував він і власні сили у написанні поезії та прози. Разом із свояком Амвросієм Метлинським та близьким сусідом Михайлом Макаровським (обидва поети-романтики, етнографи) батько Михайла Драгоманова збирав і записував фольклор Гадяцького повіту. У світогляді старшого Драгоманова синкретично злилися християнські ідеї з ідеями гуманізму, поваги до прав людини, виснуваними з філософії XVIII ст.

Власне на цьому будувався його етичний кодекс, правила поведінки у повсякденному житті, а також своєрідна педагогічна система, яка виключала покарання дітей, застосування будь-якого насильства щодо них. «Я дуже зобов'язаний моєму батькові, який розвинув у мені інтелектуальні зацікавлення і з яким у мене не було моральних незгод і боротьби, – річ, дуже рідка в Росії й тепер, а раніше тим більше»,²⁶ – зазначав письменник 1883 р. в «Автобіографічній замітці».

(Чуттєву атмосферу, життєвий уклад дому Драгоманових, аристократичну, кровну і духовну вісь родини, літературну «спадкоємність» пізніше відтворить

Олена Пчілка у своїх «Спогадах про Михайла Драгоманова», детально виписавши при тому різні стани, відреставрувавши діахронічно, углиб майже на століття, культурно-побутовий контекст).²⁷

З 1849 до 1853 р. Михайло навчався в Гадяцькому повітовому училищі, а успішно закінчивши його, того ж року вступив до Полтавської чоловічої гімназії. Ще в гімназії він глибоко засвоює «позитивні» (точні та природничі) науки, вчиться мислити раціоналістично, водночас виявляє гуманітарні нахили: захоплюється європейською літературою, творчістю Ч.Діккенса, У. Теккерея, Вальтера Скотта, самотужки опановує німецьку мову, редагує рукописний гімназійний часопис. Чималий вплив на формування юнака як особистості мав учитель історії Олександр Стронін (обвинувачений згодом у прагненні усунути царське самодержавство і засуджений як поселенець до Сибіру). Саме він заохочує гімназиста до читання праць зарубіжних істориків — Фрідріха Шлессера, Маколея Бабінгтона, Вільяма Прескотта, Франсуа Гізо, знайомить з філософськими творами західноєвропейських просвітників, прозою Марка Вовчка, що акумулювала у собі тодішні суспільні, антикріпосницькі настрої, виданнями О. Герцена. Усе це резонувало із давніми родинними подіями — участю рідного дядька Михайла по батькові — Якова — у Товаристві об'єднаних слов'ян, таємній організації декабристів в Україні.

У духовний спадок своєму племіннику загиблій на засланні прапорщик Полтавського полку Яків Драгоманов залишив волелюбні інтенції, які у декабристів полягали насамперед в обмеженні абсолютної влади монарха, обстоюванні виборних інституцій (не стільки запозичених на Заході, як закорінених у давню козацьку традицію²⁸), федерації слов'янських народів, емансипації селян.

Під час навчання у Полтавській гімназії розпочинається перехід молодого Драгоманова від українства стихійного, набутого під впливом домашнього виховання в ріднонаціональному середовищі, до українства усвідомленого.

У гімназійні роки він захоплюється творчістю українських письменників. Як пригадує Олена Пчілка, уривки з Котляревського напам'ять у сім'ї знав не лише Михайло, а й мати — Єлисавета Іванівна, котра хоча й була неписьменною, однак вміла і любила декламувати. Сам же Михайло охоче інсценізував для домашніх «Наталку Полтавку».²⁹

Окрім І.Котляревського, читав Г.Квітку-Основ'яненка, П.Куліша, Т.Шевченка... До речі, Шевченкові «Сон» і «Кавказ» М.Драгоманов уперше роздобув у гуртку Капністів, серед представників тієї гілки полтавської шляхти, що становила місток у розвитку таємних товариств в Україні від декабристів до кирило-мефодіївців, серед «лібералів і аболіціоністів», про яких згодом пристрасно відгукувався у «Листах на Наддніпрянську Україну». Позаяк прагнув, щоб за поверховим хлопоманством, про яке Шевченко писав: «У світі ходить між панамі і п'є горілку з мужиками, та вільнодумствує в шинку», не залишилися не поміченими освіченість, «українокозакофільство» та традиція народолюбства, яку ще у 1818 році закладав своєю промовою на офіційному відкритті дворянських зборів у Полтаві і Чернігові М.Г.Репнін. Ці «ліпші» пани, до яких належали де Бальмен, Капністи, Репніни, з середовища яких з'явилася «История русов», мали, безперечно, вплив і на Шевченка, за якого «були старші й освіченіші», і на юного М.Драгоманова: «Звісно, що Шевченка привіз уперше до кн. Репніна Олексій Вас. Капніст, син автора «Оды на рабство». Той Капніст, вкупі з родичем своїм Іл. Петр. Капністом, звісні були серед полтавських панів своєю освітою і «англоманією» і записками про емансипацію крестян. Я сам, у хлоп'ячі часи свої, перед емансипацією (1856-1857) мав пригоду замічати вплив їх обох на краєвих панів і різночинців (попів, лікарів і т.ін.) В обох Капністів були добрі бібліотеки, а ще більша в Репніна, де були збори найліпших письменників європейських XVIII-XIX ст.»³⁰

А ще ж полтавські гімназисти, як свідчить Олена Пчілка, наприкінці 50-х років

минулого століття перебували «під надихом українського націоналістичного руху, що доходив до них від кола загарливих старших патріотів українських, таких, як Пильчиков, Кониський, Милорадовичка та інших».³¹

(Кожна із згаданих постатей є знаковою для українського руху. Дмитро Пильчиков, якого М.Драгоманов називає «звісним на Україні пропагандистом українофільства»,³² — кирило-мефодієвець, а згодом громадівець. Саме він у 1873 році разом із Драгомановим їздив до Львова закладати Товариство імені Шевченка, що стало основою майбутньої Української Академії Наук, розробляв і підписував статут Товариства, так само, як і О.Кониський та Є.Милорадович, на гроші котрої і було засновано НТШ, а ще — українську друкарню у Львові³³).

Проте українство Драгоманова того періоду, за його ж власним зізнанням, було культурно-гуманітарним, а не «націоналістичним», взорованим на практичні справи і ближчим за своєю суттю до «прогресивних западників», ніж до тодішніх ідейних настроїв полтавських українофілів.³⁴

Конфлікт випускника Драгоманова з вихователем призводить до складання іспитів за курс гімназії екстерном. Відразу після цього, у 1859 році, він вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, хоча мріяв про медичний. На початку навчання вливається у гурток студентів-засновників перших безкоштовних недільних шкіл у Києві. Задум вести у них політичну пропаганду виявився нездійсненим, зате відкривався широкий простір для педагогічної діяльності. Свою участь у справі народної освіти М.Драгоманов описав у брошурі: «Народні школи на Україні». А коли у 1862 р. уряд закрив недільні школи, він ще протягом року працював у Тимчасовій педагогічній школі, заснованій для підготовки сільських вчителів, редагував популярні книги для народу рідною мовою.

Скасування кріпацтва, польський рух і спроба польського постання 1863 р. активізували соціальні і національно-визвольні устремління молоді. Але у цей період Драгоманову беззастережно не імпонує жодне із студентських товариств та об'єднань. Він частково солідаризується з прагненнями українських націоналістів, проте не поділяє їхньої зневаги до російської літератури, на його думку, розвиненішої від української і повнішої загальноєвропейських інтересів, що для нього наразі і є найголовнішим; з того ж огляду в сенсі політичного виховання значно вище ставить «Колокол» і «Современник», аніж «Основу».

У 1863 р. М.Драгоманов завершує університетські студії, наступного року захищає дисертацію, а ще через рік розпочинає свою викладацьку кар'єру в Київському університеті в статусі приват-доцента, водночас жваво співробітничав з редакціями газет та журналів.

Саме тоді відбувається неординарна подія в його особистому житті — одруження з Людмилою Кучинською, з якою приятелював змалечку, оскільки Михайлова сестра Ольга — похресниця матері нареченої.³⁵

Задля наукового та педагогічного вдосконалення у найважливіших центрах європейської освітньої думки та щоб ознайомитися з історичними пам'ятками, молодий вчений вирушає в довгоочікуване закордонне відрядження (1870-1873), під час якого виявляє діяльний інтерес до громадсько-політичних рухів, партійної періодики. Окрім проживання в Німеччині, Італії, Австрії, Чехії, Польщі, М.Драгоманов проїздом двічі спинявся у Львові, де заприятелював зі студентською молоддю.

Подорож до Європи мала великий вплив на формування політичних та літературних ідей М.Драгоманова, його своєрідної стратегії поширення українського спрямування в Галичині, давала можливість відсторонено оцінити діяльність київських українофілів.

Повернувшись до Києва, Михайло Драгоманов долучається до роботи у новоствореному відділі Російського географічного товариства, стає учасником третього археологічного з'їзду, зближується з діячами лівого крила «Громади», фактично очолює редакцію газети «Киевский телеграф». «Сміло скажу, —

характеризував часопис М. Драгоманов згодом, — що на Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства року 1847, звісно, з відповідними часу змінами, як наш «Киевский телеграф» 1875 р.»³⁶ Попри надану жандармерії підписку про непричетність до масонських лож, таємних товариств, а фактично до будь-яких політичних організацій, вченого звинувачують в українофільських настроях та сепаратизмі й у 1875 р. звільняють з посади доцента Київського університету. Донос на нього, як свого часу і на М. Костомарова, написав серед інших М. Юзефович, котрий сприяв появі так званого Емського указу 1876 р., а у відстоюванні безперешкодного розвитку української національної культури вбачав, за спостереженням того ж М. Костомарова, «замаскований соціалізм». Услід за позбавленням викладацької праці М. Драгоманову заборонено проживати в Україні. У 1876 р. він змушений емігрувати, спочатку до Відня, далі до Женеви.

Політичний вигнанець, представник «Старої громади», відряджений заснувати спеціальне друковане видання за кордоном, європейський кореспондент російських видань, вчений зі світовим ім'ям, координатор культурного й політичного руху в Галичині — таким був тодішній статус Михайла Драгоманова. Єдине, чого він не міг передбачити, це того, що виєлімінований із батьківщини назавжди.

У Женеві Драгоманов протягом 1876-1877 рр. закладає українську друкарню, яка має на меті видання не лише періодики, але й публіцистичних, художніх, наукових брошур та книг.

Водночас він ініціює видання у Львові загальноукраїнського літературно-політичного журналу «Громадський друг», концептуального наступника збірників женецької «Громади» та львівського журналу «Друг» (1874-1877), другого періоду існування, коли до його редколегії влилися І. Франко та М. Павлик. У 1878 р. за редакцією М. Павлика з'явилося лише два числа часопису, але і ті конфісковані поліцією. Серед авторів «Громадського друга» — І. Франко, М. Драгоманов, М. Павлик, О. Кониський, Ф. Вовк, О. Терлецький.

Чи не найбільше амбівалентних оцінок висловлено з приводу праці М. Драгоманова у щотижневику «Вольное слово», яке друкувалося у Женеві з серпня 1881 року по травень 1883 р., спочатку під редакцією А. Мальчинського та за активного співробітництва М. Драгоманова, а з 1 січня 1883 р. під орудою самого М. Драгоманова.

Наприкінці 80-х відбувається остаточний розрив М. Драгоманова зі «Старою громадою», інтереси якої він репрезентував за кордоном, вкрай ускладнюються стосунки з представниками інших політичних сил. Інтонації розпачу звучать у сповідальних листах емігранта до побратима І. Франка, з-поміж яких рефреном: «без служби для України я в Європі і без того або з ума зйду, або втоплюсь...»³⁷. Стримували від крайнього кроку «моральні обов'язки видання «Політичних пісень» і «Кобзаря»³⁸.

Виходом із скрути для М. Драгоманова стало отримане у 1889 р. запрошення від вченого Івана Шишманова (чоловіка доньки Лідії) попрацювати на кафедрі загальної історії Софійської Вищої Школи, яка у той час реформувалася у перший болгарський університет.

У цей період М. Драгоманов плідно працює як науковець,³⁹ особливо у сфері фольклористики, водночас опікується діяльністю Русько-української радикальної партії, співробітничав із журналом «Народ» — в подальшому її друкованим органом. На сторінках видання виступали найавторитетніші українські письменники: І. Франко, М. Павлик, Леся Українка, В. Стефаник, П. Куліш, О. Кобилянська, А. Кримський та інші. У часописі вміщені найпомітніші літературознавчі та літературно-критичні розвідки М. Драгоманова, створені на еміграції, синтетична фундаментальна праця «Чудацькі думки про українську національну справу».

Масштабною подією у суспільно-культурному житті української та зарубіжної громадськості став 30-річний ювілей багатогранної (просвітньо-політичної, публіцистичної, видавничої, літературно-наукової) діяльності М. Драгоманова у

1894 р. «Народ, що не шанує своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом... Драгоманов для нас є чимсь більше, як заслуженим чоловіком»,⁴⁰ — виголосив І.Франко на урочистому зібранні, прижиттєвому форумі визнання заслуг перед духовною батьківщиною видатного громадсько-політичного діяча та вченого. Леся Українка точно атестувала цей захід, назвавши його «святом свідомої себе України».

Помер М.П.Драгоманов 8 (20) червня 1895 р. у Софії, де і похований. «Він поліг на полі чести, в останній день читав свою останню лекцію»,⁴¹ — відгукнулася, знову ж непомилно, про виконану М.Драгомановим місію його славетна небога.

Джерела та література, примітки:

1. Є. Чикаленко записував у своєму щоденнику: «громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомості національної, як хто інший».

Зі щоденника Є.Чикаленка про М. Драгоманова // «Щоденник» Львів, 1931, вид. Черв. Калини Степан Ріпецький. Михайло Драгоманів в opinii визначних українських громадян. — Нью-Йорк. Дітройт. — 1967. — С. 22-23.

Слід зазначити, Чикаленко мав однодумців-попередників, серед найбільш звісних з яких І. Франко та М. Павлик. Хоча порівнювати М.Драгоманова все ж доречніше було б з іншим видатним українцем XIX століття — П. Кулішем.

Цю різноплановість (символічно-монументальну) Шевченкову та (інтелектуально-провіденціалістичну) М. Драгоманова, хоча ці постаті не зіставні не лише у цьому вимірі, інтуїтивно вловила донька вченого Лідія Шишманова, котра в листі до М. Павлика зауважувала:

«Мислителі, політики не нуждаються в культурі — його не може бути такого, як його мають поети, котрі свої пісні вливають в серця даже малих дітей. Царство політичних діячів в голові, а не в серці, і тому я не согласна з Вашою паралеллю між батьком і Шевченком. Всякий із них сам по собі!».

Див. Лист Л.Шишманової з Чам-Кортії біля Самокова до М. Павлика у Львові з подякою за видання брошури про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Л.: 2001, — Док. № 263. — С. 378.

2. Єфремов С. Історія українського письменства. — К.: Феміна, 1995. — С. 470.

3. Єфремов С. Стаття, присвячена 15-річчю від дня смерті М. Драгоманова. 8 червня 1910 р. // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 280. — С. 431.

4. Стаття в газеті «Діло» від 26 червня 1925 р. «Людина української нації» про М.Драгоманова // Там само. — Док. № 302. — С. 481.

5. Драгоманов М. Додаток до автобіографічної замітки, написаної для п. Leon Sichler на початку лютого 1889 // Там само. — Док. № 133. — С. 177.

6. Донцов Д. Реферат «Сучасні політичні положення нації і наші завдання» про М. Драгоманова, липень 1913 р. // Там само. — Док. № 289. — С. 449.

7, 8. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 349.

9. Власне це була відповідь М. Драгоманова тим діячам українського руху, які, зайнявши оборонну позицію, пропонували перетривати, «переспати» — за висловом П. Житецького (див. Колесник П. Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літ. Україна, 22 вересня, 1970. — № 75. — С. 2) несприятливі для національної справи часи. Будучи реалістом в політиці, М.Драгоманов рішуче не приймав бездіяльної позиції «чистих українських сепаратистів, які абсолютно нічого не роблять 10 років і ждуть, що якимось Аллахом заведе їм Україну самостійну» (Драгоманов М. До В. Навроцького, 26 серпня 1873 // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка. 1970 — С. 462).

10. Павлик М. Смерть і похорони М.П. Драгоманова 15 (27) 1895 р. // Народ (Львів). — 1895. — № 12. — С.179.

11. Драгоманов М. Переднє слово [до «Громади» 1878 р.] // Драгоманов М.П. Вибране. К.: Либідь, 1991. — С. 289.

12. Павлик М. Смерть і похорони М.П. Драгоманова 15 (27) 1895 р. // Народ (Львів). — 1895. — № 12. — С.179.

13. В. Стефаник свою несхвальну оцінку «руської інтелігенції» Галичини висловив 1898 р. у епістолярії до О. Кобилянської: «Не можна любити те, що вродилося тому п'ятдесят років і є маленьке та до того миршаве». (Стефаник В. Публіцистика. К.: Держ. вид-во худ. літ-ри, 1953. — С. 84). Стара українська шляхта в Галичині зазнала безповоротної колонізації, нова ж інтелігенція, що з'явилася у висліді національного романтичного відродження, відтворювалася не по-європейському, а по-російському «різничинському» типу і була «інтелігенцією розриву», безгрунтянства в термінах О. Забужко (Див. про це Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка

в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл. К.: Факт, 2007. — С. 522. Відмінність між інтелігенцією галицькою та інтелігенцією підросійської України точно спостеріг ще Б. Кістяківський (який опріч того висловив і цікаві міркування з приводу тлумачення асиміляції провідної верстви як національної зради): «...Є велика різниця між російською Україною тепер і галицькою перед п'ятдесятьма роками. Галичина мусила чекати, поки українська інтелігенція народиться в пошівських та селянських родинях; з спольщеної колись української шляхти майже ніхто не повернувся до українства. Усе ще зовсім інакше на Україні. Ви знаєте, що більшість українських письменників і учених походять з зрущеної шляхти, що повернулася до українства [...] Українська інтелігенція також набирається з зрущеної через пробудження демократизму і національного самопізнання». (Див. Лист Б. Кістяківського з Берліна до М. Павлика у Львові, від 3 (16) серпня 1912 р. // *Леся Українка. Документи і матеріали*. Київ, 1971. С. 220-225.)

14. Див. Промова М. Павлика на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова 4 (16) грудня 1894 р. // Михайло Петрович Драгоманов 1841-1895. Його юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Здавив і видав М. Павлик. Львів, 1896. — С. 36-43.

15. Відповідь М. Драгоманова на привітання з нагоди 30-річчя його літературно-наукової діяльності, після 4 (16) грудня 1894 р. // Там само. С. 105-112.

16. *Українка* Леся. Збір. тв.: У 12 т. — Т.10. — К.: Наукова думка, 1978. — С.340.

17. Однією з перших у вітчизняному літературознавстві звернула на це увагу С. Павличко: «Леся Українка її поезії і навіть драм і Леся Українка її листів і статей — дві різні особи. Лесина поетеса, переповнена гаслами боротьби, сили, мотивом «слова-зброї» й майже марксистськими «досвітніми огнями» ненависті до гнобителів, імпонувала народникам з їхніми ідеями про роль і покликання літератури. Її листи — скептична критика народництва, пошук альтернативи до нього, а по суті до самої себе, були близькі тільки таким кореспондентам, як Кобилянська або Драгоманов. Те ж саме виявилось в статтях, хоча в дещо обережнішій формі». (Див. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. — К.: Либідь, 1999. — С. 52).

18. Леся Українка просила у листі М. Драгоманова: «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудити нас навки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря», а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. А пожалось Боже того пера й чорнила!» (*Українка* Леся. Збір. тв.: У 12 т. — К., 1979. — Т.10. — С.113).

М. Драгоманов відтворює судження небоги майже дослівно, замінивши лише закінчення: «Ось що пише нам про повість д. Левицького з України одна особа, котра дала безспорні докази активної прихильності до української нації (вечерня характеристика адресантки. — Т.Д.): «Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя[...] У нас тільки сміються з того «Чорного моря»... Мені тільки жаль, що наша бідна українська література так поневіряється через різних... корифеїв». // Драгоманов М. «Над Чорним морем». Повість Івана Левицького // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т. 2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 310-311.

19. У частині лесезнавчих та драгоманознавчих студій розтиражована хибна думка про те, що підписуватись Українець М. Драгоманов почав, опинившись на еміграції. Не уникла її й О. Забужко, котра пише про Драгоманова, що він «першим (від 1876 р., тобто відколи емігрував із Росії) став уживати в своїх писаннях того самого «етнічного» псевдоніма, що відтак перейшов і до неї (Лесі Українки. — Т.Д.) — «Українець» (NB: а ще тридцятьма роками раніше так підписався — правда, не по-українськи, а по-французьки, але також мандруючи Європою й почувуючись вигнанцем, — інший автор, якого в родині Драгоманових без вагань зараховували до українських, — Mr. Nicolas de Gogol, Ukrainien), згідно з «Almanach de Carlsbad» за 1846 р., — збіг, що його навряд чи можна вважати за випадковий!» (Див. Забужко О. Notre Dame d' Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид. виправл. — К.: Факт, 2007. — С. 343-344). Річ у тім, що вживати псевдонім Українець М. Драгоманов почав, співпрацюючи з часописами Галичини. За таким підписом у «Правді», починаючи з 1873 року, друкувалася його стаття «Література російська, великоруська, українська і галицька». Прибраним ім'ям Українець завершується і видрукований до еміграції, у 1875 р., «Перший лист до редакції «Друга», в оригіналі написаний між іншим російською, редакцією перелицьований на рутенщину, а сучасному читачеві відомий у перекладі І. Франка, котрий вмістив його до свого видання «М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших (1887-1895). Видав Іван Франко. Львів. 1908».

20. «...мені все мое життя доведеться полемізувати з багатьма різними партіями водночас. Не минає майже тижня, щоб я не зустрівся з спрямованою проти мене статтею, що вийшла з табору національного: московського, польського, німецького, консервативного, як і революційного; мені дістається навіть від українофілів (особливо галицьких)». У примітці М. Драгоманов додає: «Вони мене називали спочатку «обрусителем», а потім навіть агентом російського уряду, який посланий за кордон, щоб скомпromетувати українську справу соціалізмом. (Див. Автобіографічна замітка М. Драгоманова. 22 березня (3 квітня) 1883 р. Женева // Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 119. — С. 163).

21. Цит. за Колесник П. Драгоманов і українська література (до виходу двотомника літературно-критичних праць М. Драгоманова) // Літературна Україна, 22 вересня 1970. — № 75. — С.2.

22. Павлик М. Михайло Драгоманов і його роль в розвою України. — Львів, 1907. — С. 35-36.
23. Йдеться про 30-річний ювілей літературно-наукової діяльності М. Драгоманова, який святкувався у грудні 1894 р., помер М. Драгоманов наступного року.
24. На оригінальність, переснованість, взаємообумовленість ідей М. Драгоманова, — «кожна з яких пов'язана з іншими, доповнює їх і може бути зрозумілою лише через ціле», — вказував І. Лисяк-Рудницький. Див. Лисяк-Рудницький І. Драгоманов як політичний теоретик // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т. — Т. 1 (Пер. з англ.) — К.: Основи, 1994. — С. 300-301.
25. Першою у вітчизняному літературознавстві чітко віддиференціювати критерії модернізму та народництва через їх бінарну опозицію спробувала Соломія Павличко. (Див. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. К.: Либідь, 1999. — С. 68).
26. 1883 р., 22 березня (3 квітня). Женева. Автобіографічна замітка М. Драгоманова // У кн.: Михайло Драгоманов. Документи і матеріали 1841-1994. — Львів, 2001. — Док. № 119. — С. 144.
27. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3. — С. 38-64.
28. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій. — 2-е вид., виправл. — К.: Факт, 2007 — С.308.
29. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3. — С. 38-64.
30. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.1. — К.: Наукова думка, 1970. — С.450-451.
31. Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова. — Україна (Київ). — 1926. — Кн. 2-3 — С. 38-64.
32. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 154-155.
33. Тема меценатства — підтримки «української течії», культурно-мистецьких та освітніх проектів заслуговує на окреме дослідження. Про інвестиції української шляхти в літературу див.: Петров В. Романи Куліша. — Х.: Рух, 1930. — С. 210. Слабошицький М. Українські меценати. Нариси з історії української культури. — К., 2001. — С. 325.
34. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці: У 2-х т. — Т.2. — К.: Наукова думка, 1970. — С. 154-155.
35. В особі Людмили Михайлівни Кучинської поєдналися іпостасі талановитої акторки, перекладача українських авторів для російських видавництв, ревної помічниці чоловіка: у Женеві вона завідувала експедицією «Громади», переписувала статті М. Драгоманова і надсилала до Росії та на Україну (оскільки усе, написане його почерком, не приймалося до друку навіть під псевдонімом), громадської діячки — вона виступила ініціаторкою організації дитячих притулків за швейцарською моделлю.
36. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867-1877) // Драгоманов М.П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. — Т.2. — К.: «Наукова думка», 1970. — С. 246.
37. Драгоманов М. Листи до Ів. Франка і інших. 1881-1886. — Львів, 1906. — С. 173-174.
38. Там само.
39. Про популярність вченого у Болгарії пригадував його давній галицький кореспондент Ярослав Окуневський, який, перевідуючи хворого М. Драгоманова, довідався від нього таке: «А раз на балю підійшов князь до мене, стиснув руку (Болгари цілують Єго зараз у руку за таку честь) та сказав, що жалусь, що різнірідні обов'язки не позволяють ему слухати моїх лекцій. Він — каже — чув, що мої лекції дуже інтересні». Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Діло (Львів). — 1895. — 1 (13) липня.
40. Франко І. Доповідь на народному вічу у Львові з нагоди 30-річчя літературно-наукової праці М. Драгоманова // Михайло Петрович Драгоманов. 1841-1845. Єго юбилей, смерть, автобіографія і спис творів. Зладив і видав М.Павлик. — Львів, 1895. — С. 27.
41. Українка Леся. Лист до Олени Пчілки від 19 липня 1895 // Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т. — Т. 10. — К.: Наукова думка, 1978. — С. 310.

